

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
КАМОЛИДДИН БЕХЗОД НОМИДАГИ МИЛЛИЙ РАССОМЛИК ВА
ДИЗАЙИН ИНСТИТУТИ
“МУЗЕЙШУНОСЛИК ” кафедраси

« АРХЕОЛОГИЯ АСОСЛАРИ»
ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ТАҚДИМОТИ

ФАНИДАН

ЎҚУВ – УСЛУБИЙ
МАЖМУА

Билим соҳаси:	200000	–Гуманитар фанлар ва	санъат
Таълим соҳаси		210000	–Санъат
Таълим йўналиши:	5210200	–Санъатшунослик	

« АРХЕОЛОГИЯ АСОСЛАРИ » фанидан тайёрланган
ўқув - услубий мажмуа кафедра профессор -
ўқитувчиларининг йиғилишида муҳокама
қилинган ва нашрга тавсия этилган

Б . Р. Х о д ж а е в -
Музейшунослик кафедраси
ўқитувчиси

« АРХЕОЛОГИЯ АСОСЛАРИ»

фани бўйича ўқув-услубий комплексдаги материаллар

- Намунавий ўқув дастури
- Ишчи ўқув дастури
- Ўқув-услубий (тех) харита
- Календар режа
- Амалий машғулот ўтиш учун режа
- Адабиётлар рўйхати
- Саволномалар
- Таянч сўз ва иборалар
- Маъруза матнлари тўплами
- Фан бўйича мустақил иш мавзулари
- Тарқатма материаллар
- Слайдлар
- Фаннинг мавзулари бўйича тест вариантлари
- Фаннинг мавзулари бўйича ёзма иш ўтказиш вариантлари
- Талабаларнинг рейтингини аниқлаш мезони
- Талабаларни якуний баҳолашда ёзма иши вариантлари

« АРХЕОЛОГИЯ АСОСЛАРИ» ЎҚУВ ДАСТУРИ

А Н О Т А Ц И Я

« АРХЕОЛОГИЯ АСОСЛАРИ» фанидан тузилган ушбу ўқув дастур Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисидаги қонун”, кадрлар тайёрлаш миллий дастури ҳамда 2008 йили Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган намунавий ўқув режа ва таълим стандартларига асосланган:

- Билим соҳаси: 200 000 – Гуманитар фанлар ва санъат
 - Таълим соҳаси: 210 000 – Санъат
 - Таълим йўналиши: 5210200 – Санъатшунослик
-
- Бакалаврият талабалари таҳсили учун тузилди.
 - Ушбу дастурда бакалаврият талабаларининг зарурий тайёргарлик даражаси ва билимларини мазмунига қўйиладиган талаблар асосида тайёрланган.

“Археология асослари” фани бўйича тузилган ушбу намунавий дастур ДТС талаблари асосида ишлаб чиқилган бўлиб, инсоният тарихини ўқитишдаги эволюцион жараёнлар ва уларнинг босқичлари ҳақида кенгроқ маълумот беришга ҳаракат қилади.

Мазкур курс музейшунослик ва санъатшунослик бўлими талабаларига мўлжалланган бўлиб, келгусида малакали кадрлар тайёрлашда муҳим ўрин эгаллайди.

●Шу билан бирга намунавий ўқув дастур қуйидаги талаблар асосида тартибли қилиб ишланган.

1. Фаннинг мақсади ва вазифалари
2. Фанни ўзлаштиришга қўйиладиган талаблар
3. Фаннинг бошқа фанлар билан боғлиқлиги
4. Фаннинг ҳажми ва мазмуни
5. Мустақил ишлар мазмуни ва уларга ажратилган соатлар
6. Фанни ўқитиш жараёнини ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар
7. Таквим мавзуйи режа
8. Ўқув услубий адабиётлар ва электрон таълим ресурслари рўйхати
9. Дидактик воситалар
10. Баҳолаш мезонлари

Тузувчи:

- Ходжаев Б.Р. – Музейшунослик кафедраси ўқитувчиси

Такризчи

.Мамазоитова Ю – т.ф.н., ижтимоий фанлар кафедраси доценти

:

-

« АРХЕОЛОГИЯ АСОСЛАРИ» ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ

А Н О Т А Ц И Я

- « АРХЕОЛОГИЯ АСОСЛАРИ» фанидан тузилган ушбу ишчи ўқув дастури Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисидаги қонун”, кадрлар тайёрлаш миллий дастури ҳамда 2008 йили Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган намунавий ўқув режа ва таълим стандартларига асосланган:
- Билим соҳаси: 200 000 – Гуманитар фанлар ва санъат
- Таълим соҳаси: 210 000 – Санъат
- Таълим йўналиши: 5210200 – Санъатшунослик

- Бакалаврият талабалари таҳсили учун тузилди.
- Ушбу дастурда бакалаврият талабаларининг зарурий тайёргарлик даражаси ва билимларини мазмунига қўйиладиган талаблар асосида тайёрланган. Малакавий талаблар бакалаврият талабаларининг фан бўйича қандай тасаввурга эга бўлиши нималарни билиши кераклиги, қандай кўникмалар ҳосил қилиш лозимлигини ўз ичига олади.

Тузувчи: - Ходжаев Б.Р. - Музейшунослик кафедраси ўқитувчиси

Такризчи: - Абдураззоқов А. – т.ф.д.

ЎҚУВ - УСЛУБИЙ (ТЕХНИК) ХАРИТА

1- мавзу: **АРХЕОЛОГИЯ АСОСЛАРИ ФАНИГА КИРИШ**

■ **Маруза машғулотининг режаси:**

- Археология фани тушунчаси. Археология фанида даврлаштириш ва ёдгорликларнинг даврий санасини аниқлаш.
- Манбалар, ёдгорликлар, археологик маданият.
- Археологик даврлаштириш ва хронология. Археология фанининг ривожланиш тарихи.
- Тадқиқот кўламининг ўсиши, унинг босқичлари.
- Ўрта Осиё археологияси ва тарих.
- Ўрта Осиё археологиясининг замонавий босқичлари.

■ **Педагогик вазифалар:**

- -Мавзуни қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ўзлаштирилишга эришади.
- - Талабалар фаоллигини оширади.
- - Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади.Бир машғулот жараёнида барча
- Талабаларни баҳолайди.
- - Ўзолдига қўйган мақсадларига эришади. Талабалар томонидан ёзма ахборотни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш,савол бериш
- Ва саволларга жавоб беришга ўргатади.

- *Ўқув фаолиятининг натижалари*
- Талаба:
- -Янги билимларни эгаллайди.Якка холда
- Ва гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганади.
- -Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга
- Бўлади ва баҳолай олади

- *Ўқув машғулотининг мақсади.*
- Археология асослари фани бўйича тайёрланган ушбу маърузалар матни ДТС талаблари асосида ишлаб чиқилган бўлиб ўқувчини мазкур мавзуга қизиқишини ортиришдан иборат

- *Ўқитиш услуби ва техникаси*
- Визуал маъруза ,оғзаки баён қилиш,“жадваллар”,
- *Ўқитиш воситалари*
- Ўқув услубий комплекс, ўқув қўлланма, видеопроектор, тарқатма материаллар кўргазмали плакатлар.

- *Ўқитиш шарт-шароитлари*
- Компютер ва мультимедиали воситалар билан жиҳозланган аудитория.
- *Ўқитиш шакли*
- Жамоа, гуруҳ ва жуфтликда ишлаш.

2- мавзу: **ИНСОНИЯТ ТАРИХИНИ АНИҚЛАШ СОҲАСИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ОЛИБ БОРИЛГАН ТАДҚИҚОТЛАР АНТРОПОГЕНЕЗ ОДАМНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ**

- **Маруза машғулотининг режаси:**
- Илмий адабиётларда одамзоднинг пайдо бўлиши муаммоси масаласида олиб борилган тадқиқотлар жараёни босқичлари.
- Ўзбекистон ҳудудида "онгли одам"нинг пайдо бўлиши ва
- Фергантроп муаммоси.
- Ибтидоий одамлар маданияти ҳақида маълумот берувчи ёдгорликлар.
- Антропогенез жараёнининг тугалланиши.
- **Педагогик вазифалар:**
- -Мавзуни қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ўзлаштирилишга эришади.
- - Талабалар фаоллигини оширади.
- - Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади.Бир машғулот жараёнида барча
- Талабаларни баҳолайди.
- - Ўзолдига қўйган мақсадларига эришади. Талабалар томонидан ёзма ахборотни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш,савол бериш
- Ва саволларга жавоб беришга ўргатади.

- *Ўқув фаолиятининг натижалари*
- Талаба:
- -Янги билимларни эгаллайди.Якка холда
- Ва гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганади.
- -Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга
- Бўлади ва баҳолай олади

- *Ўқитиш услуги ва техникаси*
- Визуал маъруза ,оғзаки баён қилиш,“жадваллар”,
- *Ўқитиш воситалари*
- Ўқув услубий комплекс, ўқув қўлланма, видеопроектор, тарқатма материаллар ,кўргазмали плакатлар.

- *Ўқув машғулотининг мақсади.*
- Археология асослари фани бўйича тайёрланган ушбу маърузалар матни ДТС талаблари асосида ишлаб чиқилган бўлиб ўқувчини мазкур мавзуга қизиқишини ортиришдан иборат.

- *Ўқитиш шарт-шароитлари*
- Компютер ва мультимедиали воситалар билан жиҳозланган аудитория.
- *Ўқитиш шакли*
- Жамоа, гуруҳ ва жуфтликда ишлаш.

3- мавзу: **ЎРТА ОСИЁДА ПАЛЕОЛИТ ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИ**

■ **Маруза машғулотининг режаси:**

- Палеолит даври умумий тавсифи.
Даврлаштириш ва хронология.
Ўрганилиш тарихи.
- Ўрта Осиёнинг палеолит даври
ёдгорликлари.
- Тош қуролларига ишлов бериш
техникаси ва хусусиятлари
Палеоантропологик топилмалар.
- Ўрта Осиёнинг палеолит даври
хўжалиги.

■ **Педагогик вазифалар:**

- -Мавзуни қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ўзлаштирилишга эришади.
- - Талабалар фаоллигини оширади.
- - Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади.Бир машғулот жараёнида барча
- Талабаларни баҳолайди.
- - Ўзолдига қўйган мақсадларига эришади. Талабалар томонидан ёзма ахборотни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш,савол бериш
- Ва саволларга жавоб беришга ўргатади.

■ *Ўқув фаолиятининг натижалари*

- Талаба:
- -Янги билимларни эгаллайди.Якка холда
- Ва гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганади.
- -Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга
- Бўлади ва баҳолай олади

■ *Ўқитиш услуги ва техникаси*

- Визуал маъруза ,оғзаки баён қилиш,“жадваллар”,
- *Ўқитиш воситалари*
- Ўқув услубий комплекс, ўқув қўлланма, видеопроектор, тарқатма материаллар ,кўргазмали плакатлар.

■ *Ўқув машғулотининг мақсади.*

- Археология асослари фани бўйича тайёрланган ушбу маърузалар матни ДТС талаблари асосида ишлаб чиқилган бўлиб ўқувчини мазкур мавзуга қизиқишини ортиришдан иборат

■ *Ўқитиш шарт-шароитлари*

- Компютер ва мультимедиали воситалар билан жиҳозланган аудитория.
- *Ўқитиш шакли*
- Жамоа, гуруҳ ва жуфтликда ишлаш.

4- мавзу **ЎРТА ОСИЁ МЕЗОЛИТ ДАВРИДА. МЕЗОЛИТ ДАВРИ ҚОЯТОШ СУРАТЛАРИ**

■ **Маруза машғулотининг режаси:**

- Мезолит даври умумий тавсифи.
Даврлаштириш ва хронология.
- Мезолит даврининг ўрганилиш тарихи.
- Мезолит маданияти ва уларнинг
худудий вариантларга бўлиниши. \
- Хўжалик ва моддий маданият.
- Мезолит даври қоятош сураatlари.

■ **Педагогик вазифалар:**

- -Мавзуни қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ўзлаштирилишга эришади.
- - Талабалар фаоллигини оширади.
- - Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади.Бир машғулот жараёнида барча
- Талабаларни баҳолайди.
- - Ўзолдига қўйган мақсадларига эришади. Талабалар томонидан ёзма ахборотни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш,савол бериш
- Ва саволларга жавоб беришга ўргатади.

■ *Ўқув фаолиятининг натижалари*

- Талаба:
- -Янги билимларни эгаллайди.Якка холда
- Ва гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганади.
- -Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга
- Бўлади ва баҳолай олади

■ *Ўқитиш услуги ва техникаси*

- Визуал маъруза ,оғзаки баён қилиш,“жадваллар”,
- *Ўқитиш воситалари*
- Ўқув услубий комплекс, ўқув қўлланма, видеопроектор, тарқатма материаллар ,кўргазмали плакатлар.

■ *Ўқув машғулотининг мақсади.*

- Археология асослари фани бўйича тайёрланган ушбу маърузалар матни ДТС талаблари асосида ишлаб чиқилган бўлиб ўқувчини мазкур мавзуга қизиқишини ортиришдан иборат

■ *Ўқитиш шарт-шароитлари*

- Компютер ва мультимедиали воситалар билан жиҳозланган аудитория.

■ *Ўқитиш шакли*

- Жамоа, гуруҳ ва жуфтликда ишлаш.

5- мавзу: ЎРТА ОСИЁДА НЕОЛИТ ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИ

■ **Маруза машғулотининг режаси:**

- Неолит даври умумий тавсифи.
- Ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклининг шаклланиши ва тараққиёти.
- Жойтун маданияти.
- Калтаминор доирасидаги маданиятлар.
- Ҳисор маданий-тарихий бирлиги.
- Ўрта Осиёнинг неолит даври қабилалари моддий маданияти ва хўжалиги.

■ **Педагогик вазифалар:**

- -Мавзунинг қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ўзлаштирилишга эришади.
- - Талабалар фаоллигини оширади.
- - Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади.Бир машғулот жараёнида барча талабаларни баҳолайди.
- - Ўзолдига қўйган мақсадларига эришади. Талабалар томонидан ёзма ахборотни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш,савол бериш
- Ва саволларга жавоб беришга ўргатади.

■ *Ўқув фаолиятининг натижалари*

- Талаба:
- -Янги билимларни эгаллайди.Якка холда
- Ва гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганади.
- -Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга
- Бўлади ва баҳолай олади

■ *Ўқув машғулотининг мақсади.*

- Археология асослари фани бўйича тайёрланган ушбу маърузалар матни ДТС талаблари асосида ишлаб чиқилган бўлиб ўқувчини мазкур мавзуга қизиқишини ортиришдан иборат

■ *Ўқитиш услуби ва техникаси*

- Визуал маъруза ,оғзаки баён қилиш,“жадваллар”,
- *Ўқитиш воситалари*
- Ўқув услубий комплекс, ўқув қўлланма, видеопроектор, тарқатма материаллар ,кўргазмали плакатлар.

■ *Ўқитиш шарт-шароитлари*

- Компютер ва мультимедиали воситалар билан жиҳозланган аудитория.

■ *Ўқитиш шакли*

- Жамоа, гуруҳ ва жуфтликда ишлаш.

6- мавзу: **ЎРТА ОСИЁДА ЭНЕОЛИТ ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИ**

- Маруза машғулотининг режаси:
- Энеолит даври хронологияси ва тавсифи. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар. Сунъий суғориш.
- Ўрта Осиёнинг энеолит даври ёдгорликларининг ўрганилиш даражаси.
- Энеолит даври маданияти босқичлари. Манзилгоҳлар, қурилиш конструкцияси.
- Жанубий Туркменистоннинг энеолит даври комплексларининг вужудга келиши.
- Саразм маданияти. Манзилгоҳ, қурилиш ва моддий маданият.
- **Педагогик вазифалар:**
- -Мавзуни қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ўзлаштирилишга эришади.
- - Талабалар фаоллигини оширади.
- - Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади.Бир машғулот жараёнида барча
- Талабаларни баҳолайди.
- - Ўзолдига қўйган мақсадларига эришади. Талабалар томонидан ёзма ахборотни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш,савол бериш
- Ва саволларга жавоб беришга ўргатади.

■ *Ўқув фаолиятининг натижалари*

- Талаба:
- -Янги билимларни эгаллайди.Якка холда
- Ва гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганади.
- -Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга
- Бўлади ва баҳолай олади

■ *Ўқитиш услуги ва техникаси*

- Визуал маъруза ,оғзаки баён қилиш,“жадваллар”,
- *Ўқитиш воситалари*
- Ўқув услубий комплекс, ўқув қўлланма, видеопроектор, тарқатма материаллар ,кўргазмали плакатлар.

■ *Ўқув машғулотининг мақсади.*

- Археология асослари фани бўйича тайёрланган ушбу маърузалар матни ДТС талаблари асосида ишлаб чиқилган бўлиб ўқувчини мазкур мавзуга қизиқишини ортиришдан иборат

■ *Ўқитиш шарт-шароитлари*

- Компютер ва мультимедиали воситалар билан жиҳозланган аудитория.

■ *Ўқитиш шакли*

- Жамоа, гуруҳ ва жуфтликда ишлаш.

7- мавзу: ЎРТА ОСИЁДА БРОНЗА ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИ

■ Маруза машғулотинингрежаси:

- Бронза даврининг умумий хусусиятлари. Хронология ва даврлаштириш.
- Копетдоғ олди, Мурғоб воҳаси (Номозгоҳ) ҳудудлари ёдгорликлари.
- Сополли маданияти ва босқичлари.
- Саразм (III, IV) маданияти. Замонбобо, Сувёрган, Тозабоғёб ва Чуст маданиятлари.
- Хўжалик шакллари. Манзилгоҳлар тузилиши ва режавий хусусиятлари, фортификация, уй-жой қурилиши, диний иншоотлар.
- Хунармандчилик. Тасвирий санъат ёдгорликлари.

■ Педагогик вазифалар:

- -Мавзуни қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ўзлаштирилишга эришади.
- - Талабалар фаоллигини оширади.
- - Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади.Бир машғулот жараёнида барча
- Талабаларни баҳолайди.
- - Ўзолдига қўйган мақсадларига эришади. Талабалар томонидан ёзма ахборотни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш,савол бериш
- Ва саволларга жавоб беришга ўргатади.

■ *Ўқув фаолиятининг натижалари*

- Талаба:
- -Янги билимларни эгаллайди.Якка холда
- Ва гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганади.
- -Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга
- Бўлади ва баҳолай олади

■ *Ўқитиш услуби ва техникаси*

- Визуал маъруза ,оғзаки баён қилиш,“жадваллар”,
- *Ўқитиш воситалари*
- Ўқув услубий комплекс, ўқув қўлланма, видеопроектор, тарқатма материаллар ,кўргазмали плакатлар.

■ *Ўқув машғулотининг мақсади.*

- Археология асослари фани бўйича тайёрланган ушбу маърузалар матни ДТС талаблари асосида ишлаб чиқилган бўлиб ўқувчини мазкур мавзуга қизиқишини ортиришдан иборат

■ *Ўқитиш шарт-шароитлари*

- Компютер ва мультимедиали воситалар билан жиҳозланган аудитория.

■ *Ўқитиш шакли*

- Жамоа, гуруҳ ва жуфтликда ишлаш.

8- мавзу: ЎРТА ОСИЁДА ТЕМИР ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИ

- Маруза машғулотининг режаси:
- Темир даври умумий тавсифи.
Хронология ва даврлаштириш.
- Ўрта Осиёнинг жанубий (Дахистон, Шимолий Парфия, Марғиёна, Шимолий Бактрия, Сўғд) ва шимолий (Уструшона, Фарғона, Чоч) худудларининг темир даври маданиятлари.
- Хоразмнинг темир даври маданияти.
Хўжалиги хусусиятлари ва уларнинг фарқлари. Манзилгоҳлар, фортификация, меъморчилик, моддий маданият, санъат.
- Ўрта Осиёнинг илк темир даври маданиятининг (рангдор сопол маданияти) пайдо бўлиш муаммолари.
- **Педагогик вазифалар:**
- -Мавзуни қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ўзлаштирилишга эришади.
- - Талабалар фаоллигини оширади.
- - Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади.Бир машғулот жараёнида барча
- Талабаларни баҳолайди.
- - Ўзолдига қўйган мақсадларига эришади. Талабалар томонидан ёзма ахборотни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш,савол бериш
- Ва саволларга жавоб беришга ўргатади.

■ *Ўқув фаолиятининг натижалари*

- Талаба:
- -Янги билимларни эгаллайди.Якка холда
- Ва гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганади.
- -Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга
- Бўлади ва баҳолай олади

■ *Ўқитиш услуби ва техникаси*

- Визуал маъруза ,оғзаки баён қилиш,“жадваллар”,
- *Ўқитиш воситалари*
- Ўқув услубий комплекс, ўқув қўлланма, видеопроектор, тарқатма материаллар ,кўргазмали плакатлар.

■ *Ўқув машғулотининг мақсади.*

- Археология асослари фани бўйича тайёрланган ушбу маърузалар матни ДТС талаблари асосида ишлаб чиқилган бўлиб ўқувчини мазкур мавзуга қизиқишини ортиришдан иборат

■ *Ўқитиш шарт-шароитлари*

- Компютер ва мультимедиа воситалар билан жиҳозланган аудитория.

■ *Ўқитиш шакли*

- Жамоа, гуруҳ ва жуфтликда ишлаш.

9- мавзу: ЎРТА ОСИЁДА АНТИК ДАВР ЁДГОРЛИКЛАРИ

- Маруза машғулотининг режаси:
- Антик давр умумий хусусиятлари. Хронология.
- Тарихий-маданий вилоятлар. Хўжалик.
- Ўрта Осиёнинг антик даври шаҳарлари (тузилиши ва режалаштирилиши). Уй-жой, сарой, диний меъморчилик ёдгорликлари.
- Ҳайкалтарошлик ва тасвирий санъат. Ҳунармандчилик (кулолчилик, заргарлик).
- Меъморчилик ва санъатда эллин, будда ҳамда маҳаллий анъаналарнинг намоён бўлиш даражаси.
- *Педагогик вазифалар:*
 - -Мавзунинг қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ўзлаштирилишига эришади.
 - - Талабалар фаоллигини оширади.
 - - Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Бир машғулот жараёнида барча талабаларни баҳолайди.
 - - Ўз олдига қўйган мақсадларига эришади. Талабалар томонидан ёзма ахборотни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш, савол бериш
 - Ва саволларга жавоб беришга ўргатади.

9- мавзу: ЎРТА ОСИЁДА АНТИК ДАВР ЁДГОРЛИКЛАРИ

- Маруза машғулотининг режаси:
- Антик давр умумий хусусиятлари. Хронология.
- Тарихий-маданий вилоятлар. Хўжалик.
- Ўрта Осиёнинг антик даври шаҳарлари (тузилиши ва режалаштирилиши). Уй-жой, сарой, диний меъморчилик ёдгорликлари.
- Ҳайкалтарошлик ва тасвирий санъат. Ҳунармандчилик (кулолчилик, заргарлик).
- Меъморчилик ва санъатда эллин, будда ҳамда маҳаллий анъаналарнинг намоён бўлиш даражаси.
- **Педагогик вазифалар:**
- -Мавзунинг қисқа вақт ичида барча талаба (ёки ўқувчи)лар томонидан ўзлаштирилишга эришади.
- - Талабалар фаоллигини оширади.
- - Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Бир машғулот жараёнида барча талабаларни баҳолайди.
- - Ўз олдига қўйган мақсадларига эришади. Талабалар томонидан ёзма ахборотни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш, савол бериш
- Ва саволларга жавоб беришга ўргатади.

■ *Ўқув фаолиятининг натижалари*

- Талаба:
- -Янги билимларни эгаллайди.Якка ҳолда
- Ва гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганади.
- -Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга
- Бўлади ва баҳолай олади

■ *Ўқув машғулотининг мақсади.*

- Археология асослари фани бўйича тайёрланган ушбу маърузалар матни ДТС талаблари асосида ишлаб чиқилган бўлиб ўқувчини мазкур мавзуга қизиқшини ортиришдан иборат

■ *Ўқитиш услуги ва техникаси*

- Визуал маъруза ,оғзаки баён қилиш,“жадваллар”,

■ *Ўқитиш воситалари*

- Ўқув услубий комплекс, ўқув қўлланма, видеопроектор, тарқатма материаллар ,кўргазмали плакатлар.

■ *Ўқитиш шарт-шароитлари*

- Компютер ва мультимедияли воситалар билан жиҳозланган аудитория.

■ *Ўқитиш шакли*

- Жамоа, гуруҳ ва жуфтликда ишлаш.

Календар режа

№	Мавзу	Маъруза	Семинар
1	Археология фани тушунчаси Археология фанида даврлаштириш ва ёдгорликларни даврий санасини аниқлаш	2	2
2	Антропогенез – одамнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши	2	2
3	Инсоният тарихини аниқлаш соҳасида Марказий Осиёда олиб борилган тадқиқотла	2	2
4	Ўрта Осиёда палеолит даври ёдгорликлари	2	2
5	Мустье давридаги макон манзилгоҳлар	2	2
6	Мезолит даврининг ўзига хос хусусиятлари	2	2
7	Неолит даври кашфиётлари. Хисор ва Жайтун маданияти	2	2
8	Энеолит даври ёдгорликлари. Бронза даврида суғорма деҳқончиликнинг вужудга келиши	2	2
9	Илк темир даври шаҳарсозлик маданияти	2	2

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ ЎТИШ УЧУН РЕЖА

- **1-мавзу.** Археология фани тушунчаси Археология фанида даврлаштириш ва ёдгорликларни даврий санасини аниқлаш
- **2-мавзу.** Антропогенез — одамнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши
- **3-мавзу.** Инсоният тарихини аниқлаш соҳасида Марказий Осиёда олиб борилган тадқиқотла
- **4-мавзу** Ўрта Осиёда палеолит даври ёдгорликлари
- **5-мавзу.** Мустъе давридаги макон манзилгоҳлар
- **6-мавзу.** Мезолит даврининг ўзига хос хусусиятлари
- **7-мавзу.** Неолит даври кашфиётлари. Хисор ва Жайтун маданияти
- **8-мавзу.** Энеолит даври ёдгорликлари. Бронза даврида суғорма деҳқончилиكنинг вужудга келиши
- **9-мавзу.** Илк темир даври шаҳарсозлик маданияти

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

- Кабиров Ж., Садуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Т., 1990.
- Археологлар ҳикоя қилади. Т., 1994.
- Аминжонов М.Е. Қадимги ёдгорликлар қиссаси. Т., 1998.
- Авдусин Д.А. Основы археологии. М., 1989.
- Брей У. Трамп Д. Археологический словарь/ Пер. с английского. М., 1990.
- Қасоми:
- Садуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., 1996.
- Толостов.С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., 1994
- Исамиддинов М.Х., Сулойманов Р.Х. Еркурған. Т., 1984.
- Қадимги Кеш- Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. Садуллаев А.С. тарихи остида. 1998.
- Авдусин Д.А. Полевая археология М., 1980 г.
- Интернет сайтлари:
- www.vgik.info
- e-mail – mail@vgik.info
- www.pencil.nm.ru
- artinst @ mail.ru
- ychednoe@ mail.ru
- www.msus.org.
- [www. artacademu.spd.ru](http://www.artacademu.spd.ru)

САВОЛНОМАЛАР

- Археология фани тушунчаси. Археология фанида даврлаштириш ва ёдгорликларни даврий санаси қандай аниқланади?
- Манбалар, ёдгорликлар, археологик маданият. Археологик даврлаштириш ва хронологияси ҳақида айтиб беринг.
- Археология фанининг ривожланиш тарихи қандай бўлган?
- Ўрта Осиё археологияси ва тарих. Ўрта Осиё археологиясининг замонавий босқичлари ҳақида маълумот беринг.
- Илмий адабиётларда одамзоднинг пайдо бўлиши масаласида қандай тадқиқотлар олиб борилган?
- Ўзбекистон ҳудудида "онгли одам"нинг пайдо бўлиши ва Фергантроп муаммоси қандай?
- Ибтидоий одамлар маданияти ҳақида қайси ёдгорликларни биласиз?
- Антропогенез жараёни қандай тугалланган?
- Палеолит даврининг тавсифи. Даврлаштириш ва хронологияси қандай бўлган?
- Ўрта Осиёда палеолит даврига оид қандай ёдгорликлар бор?
- Тош қуролларига ишлов бериш техникаси ва хусусиятлари ҳақида айтиб беринг. Палеоантропологик топилмалар.
- Ўрта Осиёнинг палеолит даври хўжалиги қандай бўлган?
- Мезолит даври қандай даврлаштирилган ва унинг хронологиясини айтиб беринг
- Мезолит даври тарихи қандай ўрганилган?
- Мезолит маданияти ва уларнинг ҳудудий вариантларга бўлиниши.
- Хўжалик ва моддий маданияти ҳақида маълумот беринг
- Мезолит даврини қоятош суратлари қандай бўлган?
- Неолит даврига тавсиф беринг. Ишлаб чиқарувчи хўжалик қандай шаклланган ва унинг тараққиёти.

ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

- **Антропогенез** одамнинг келиб чиқиши ва ривожланиши жараёни.
- **Антрополог** қадимги одамларнинг қолдиқларини синчиклаб текшириб кўриб, уларнинг ташқи кўринишини қайтадан яратишга, минг йиллар давомида кишиларнинг ташқи қиёфасида рўй берган ўзгаришларни назардан ўтказадиган ўлим.
- **Антропология** қадимги одамлар қиёфасини ўрганувчи фан
- **Архантроплар** (юнонча арчаиос қадимги ва антхрос – одам) - эволюцион тараққиёти даражаси ва маданияти характериға кўра ўзаро яқин бўлган қадимги қазилма одамлар (питекантроп ва синантроп ва б). Бу одамлар бундан 800-1 млн. йил илгари яшашган
- **Археолог** моддий манбалар асосида тарихни ўрганадиган олим
- **Археологик маданият** бир тарихий даврга оид, аммо турли ҳудудларда жойлашган археологик ёдгорликларнинг умумий белгиларини ифодаловчи тушунча
- **Археология** юнонча археос – қадимий, логос – фан, яъни қадимийликни ўрганадиган фан) – тарихни ашёвий манбалар асосида ўрганувчи ва улар бўйича тарихий ўтмишни қайта тикловчи қадимият тўғрисидаги фан. Археология сўзини мил. авв. IV асрда Платон (Афлотун) қадимги воқеалар маъносида ишлатган. Илмий мақсадлардаги дастлабки археологик қазилмалар XVIII аср бошидан бошланган. XIX аср йирик археологик кашфиётлар даври бўлиб, археология фан сифатида шаклланиб борди

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ ТЎПЛАМИ

- **АРХЕОЛОГИЯ АСОСЛАРИ ФАНИГА КИРИШ**
- **Режа:**
- Археология фани тушунчаси. Археология фанида даврлаштириш ва ёдгорликларнинг даврий санасини аниқлаш.
- Манбалар, ёдгорликлар, археологик маданият. Археологик даврлаштириш ва хронология.
- Археология фанининг ривожланиш тарихи. Тадқиқот кўламининг ўсиши, унинг босқичлари.
- Ўрта Осиё археологияси ва тарих. Ўрта Осиё археологиясининг замонавий босқичлари.

- Марказий Осиё ҳудуди (ҳозирги Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон, Қирғизистон мустақил давлатлари ва Қозоғистон давлатининг жанубий қисми ҳудудлари) қадимдан бошлаб инсониятнинг илк маданий марказларидан бири бўлган. Рим тарихчиси Помпей “Ўрта Осиёликлар қадимийликда мисрликлар билан баҳслаша оладилар” деб қайд этган эди.
- Марказий Осиё ҳудудида қадимги тош, бронза даврларига оид кўплаб ибтидоий манзиллар, қабрлар, қадимги даврга оид шаҳарлар қолдиқлари ўрганилиб, унинг натижалари илмий жамоатчиликка эълон қилинган эди.
- Марказий Осиё ҳудудида шўролар ҳокимияти даврида археологик тадқиқотлар олиб борилиб, унинг натижалари М.Ж.Жўрақулов “Ўрта Осиёнинг ибтидоий археологияси (1984) Ж.Кабилов, А.С.Сагдуллаевларнинг “Ўрта Осиё археологияси (1990) ўқув қўлланмаларида акс эттирилган.
- Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейинги йиллар даврида тарихий обидаларда археологик қазилар ишлари кенг миқёсда олиб борилди, уларнинг натижалари эса рисолалар, мақолалар тарзида кенг жамоатчилик эътиборига ҳавола қилинди. Ватанимизга қўшни бўлган мустақил давлатлар Туркменистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Қозоғистон ҳудудларида ҳам археологик тадқиқотлар олиб борилиб, янги ашёлар олинмоқда. Университет ва Педагогика институтларининг Тарих факультетлари учун А.Кабилов, А.Сагдуллаевлар томонидан нашр (1990 йил) қилинган ўқув қўлланма қадимги тош даврдан милоддан аввалги I минг йиллик бошлари даврини қамраб олган бўлиб, антик ва ўрта асрлар даврига оид археологик ёдгорликларда олиб борилган археологик тадқиқотлар эътибордан четда қолиб кетган. Мустақиллик йилларида археологик ёдгорликларда олиб борилган қазилар ишлари натижасида олинган ашёларнинг илмий муомалага келиб қазилар асосида янги ўқув қўлланманинг яратиш заруриятини ҳаётнинг ўзи келтириб чиқарди. Шу жиҳатдан, мазкур қўлланмада Марказий Осиёда археология фани тараққиётини мавжуд бўлган ва мустақилликдан кейинги йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида олинган янги ашёларни кенг жалб қилишга эътибор берилди.

■

- Қўлланмада Марказий Осиёнинг қадимги тош давридан милодий антик давргача бўлган археологияси ҳақида маълумот берилади. Қўлланманинг асосий мазмунини бойитишда Ўзбекистон ҳудудидаги тарихий обидаларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида олинган ашёлар кўпроқ жалб қилинади. **Археология фани предмети ва вазифалари**
- Археология – тарих фанининг таркибий қисми бўлиб, ижтимоий фанлар соҳасида муҳим ўрин эгаллайди. «Археология» атамаси «архайос – қадимги, «логос» – фан маъносида келиб, юнон тилидан олинган. Инсоният жамият тарихи саҳнасида чиқиши билан турли тарихий давр мазмунига хос меҳнат қуролларини тайёрлаб, уни ўз фаолиятида кенг қўллаб, турли хўжалик соҳаларини олиб борганлар. Кишилиқ жамиятининг ёзув пайдо бўлишига қадар бўлган тарихини ўрганишда археология фани ёрдамга келади. Демак, одамзоднинг ўтмиш тарихини археологиясиз ўрганиб бўлмайди. Ўрта Осиёнинг мустақил давлатлари ҳудудларида кўплаб археологик ёдгорликлар ястаниб ётибди. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси ҳудуди инсониятнинг ўтмиш тарихини ёрқин тасвирлайдиган ёдгорликларга сероб ҳисобланади.
- Археологик манбалар археологик қазилар йўли билан олинди, уларни қуйидаги икки хилга ажратиш мумкин:
- 1. Табиий манбалар – инсон ва ҳайвон суяклар, ўсимлик қолдиқлари, геологик қатламлардир.
- 2. Моддий ашёлар – меҳнат қуроллари, яроғ-аслаҳалар, сопол идишлар, қабрлар, манзиллар, шаҳарлар, суғориш иншоотлари қолдиқлари.
- Археологик манбаларни олиш учун махсус илмий экспедициялар ташкил этилади, уларнинг фаолияти манзиллар, ёдгорликларни қидириб топиш, уларни рўйхатга олиш ва доимий археологик қазилар ишларини олиб боришдан иборатдир.

- Шўролар ҳокимияти йилларида Ўрта Осиё археологияси тараққиётига С.П.Толстов, М.Е.Массон, М.М.Дяконов, А.П.Окладников, А.В.Виноградов, В.Г.Григорев, А.Ю.Якубовский, М.П.Грязнов, А.Н.Бернштам, А.И.Теренож-кин, Б.А.Латинин, В.М.Массон, Б.А.Литвинский, М.А.Итина, В.И.Сариани-ди, А.Я.Шетенко, И.Н.Хлопин, А.Ю.Заднепровский ва бошқалар катта ҳисса қўшдилар. Бу борада Ўрта Осиёлик маҳаллий археолог олимлардан Я.Ғуломов, А.Асқаров, А.Мухаммаджонов, У.Исломов, А.И.Албаум, Ю.Ф.Буряков, М.Қосимов, Р.Сулайманов, Н.Неъматов, В.А.Ранов, И.Ахроров, А.Сагдуллаев, К.Акишев, Э.Ртвеладзе, В.Н.Ягодин, О.Бердиев, Т.Мирсоатов, М.Жўракулов, Е.Бижанов, Н.Тошкенбаев, М.Мамбетуллаев, М.Исомиддинов, Ш.Пидаев, А.Анорбоев, В.Матбобаев, К.Собиров, К.Абдуллаев, А.Бердимурадов, Ш.Раҳманов, М.И.Филановичларнинг илмий изланишлари диққатга сазовор. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳозирги вақтда бир неча хорижий давлатлар (Япония, Франция, Германия, АҚШ, Россия, Польша, Австралия, Италия) билан ҳамкорликдаги археологик экспедициялар фаолият олиб бормоқда.
- Ўзбекистон ҳудудлари энг қадимги даврлардан бошлаб жаҳон цивилизациясининг ўчоқларидан бири эканлигига илмий жиҳатдан ҳеч қандай шубҳа йўқ. Ўзбекистон ва Ўрта Осиё ҳудудларида олиб борилаётган кенг миқёсдаги тадқиқот ишларининг натижалари ҳам ватанимизнинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрнини тасдиқлайди.
- Дунёнинг турли бурчакларида яшайдиган халқларнинг турли даврларда, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнларда эришган ютуқлари ҳамда тараққиёт босқичига кўтарилишини цивилизация тушунчаси ўзида акс эттиради. Бу тараққиёт босқичи инсониятнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, жамиятнинг ривожланиш даражаси, моддий ва маънавий маданиятнинг юксалиши қабиалар ва халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар билан изоҳланади.

- Ўрта Осиё цивилизацияси турли ҳудудларда турли даврларда пайдо бўлди ва ривожланди. Мисол учун жанубий ҳудудларда яшаган қадимги қабилалар милоддан аввалги VI минг йилликдаёқ деҳқончиликка ўтиб, унумдор хўжаликни ривожлантирган бўлсалар, бу даврда шимолий ҳудудлардаги қабилалар асосан овчилик, балиқчилик ва чорвачиликнинг илк шакллари билан шуғулланганлар. Бу нотекислик жараёнини табиий географик шароитлар ва ўзаро муносабатлар билан изоҳлаш мумкин. Бу ўринда Ўрта Осиёнинг чўл ва дашт ҳудудлари ҳамда тоғолди ва дарё воҳалари ҳудудларининг ривожланиш даражасига маданий нотекисликни таққослаб кўриш (Копеттоғ, Қашқадарё ва Зарафшон тоғолди ҳудудлари ҳамда Қизилқум, Қорақум, Қашқадарё ва Зарафшон воҳасининг дашт ҳудудлари) муҳимдир.
- Ундан ташқари, Ўрта Осиёда турли-туман маданият яратган қадимги аҳолининг неолит давридаёқ, яъни милоддан аввалги VI–IV минг йилликлардаги ўзаро муносабатлари ва бу аҳолининг Шарқдаги, даставвал Олд Осиёдаги бошқа қадимги цивилизация ўчоқлари билан узвий алоқада бўлиши ҳам маҳаллий цивилизациянинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.
- Ҳозирги пайтда Ўрта Осиё ҳудудида ибтидоий жамият ривожланишининг алоҳида босқичлари қуйидаги даврларга бўлинади;
- 1. Палеолит ("палейос" – қадимги, "литос" – тош) даври, бундан тахминан 800 минг йил илгари бошланиб, 15–12 минг йил илгари тугайди; ўз навбатида бу давр учга бўлинади:
 - а) илк палеолит – Ашель даври, милоддан аввалги 800–100 минг йилликлар;
 - б) ўрта палеолит – Мустье даври, милоддан аввалги 100–40 минг йилликлар;
 - в) сўнгги палеолит – милоддан аввалги 40–12 минг йиллик.
- 2. Мезолит ("мезос" – ўрта, "литос" – тош) милоддан аввалги 12–7 минг йилликлар.
- 3. Неолит ("неос" – янги) – милоддан аввалги 6 – 4 минг йилликлар.
- 4. Энеолит (мис-тош даври) – милоддан аввалги 4 минг йилликлар.
- 5. Бронза даври – милоддан аввалги 3–2 минг йилликлар.
- 6. Темир даври – милоддан аввалги 1-минг йилликнинг бошларидан.

- Ҳозирги кунда ибтидоий жамоа тузумининг турли баҳсларга сабаб бўлаётган муаммоларидан бири антропогенез – одамнинг пайдо бўлиши ва ривожланишидир. Турли ҳудудларда қадим замонларда яшаган илғор мутафаккирлар одамнинг пайдо бўлиши ҳақида илмий таърифга яқин фикрларни баён этганлар. Улар асосан инсоният ҳайвонот оламида ажралиб чиққан деган фикрни билдирадилар. Инсоннинг пайдо бўлиши миллионлаб йиллар давом этган ривожланиш жараёнининг натижасидир. Энг қадимги қазилма одам қолдиқлари Шарқий Африкадан (Олдувай, зинжантроп), Индонезиядан (Ява, питекантроп), Хитойдан (синантроп), Германиядан (Гейдельберг) топиб текширилган. Кейинги топилмалар, яъни замонавий одамга анча яқин бўлган қолдиқлари дастлаб Неандерталь (Германия) водийсидан топилган (Ўзбекистондаги Тешиктош).
- Дунё тарихида ибтидоий тасвирий санъат, хусусан, ғорларнинг деворларига турли тасвирлар чизиш сўнгги палеолит даврига оиддир (Испания, Алтамир ғори). Ўрта Осиёда унғурлар ва қоятошларга ишланган расмлар мезолит даврида пайдо бўлади. Неолит даврига келиб эса ривожланган босқичга кўтарилади. Калтаминор, Хисор, айниқса Жойтун маданиятига мансуб ёдгорликлардан ибтидоий санъатнинг турли намуналари топилган. Ўрта Осиёнинг тоғли ҳудудларида кенг тарқалган қоятош расмлари ишланиш усулига кўра икки хил. Бир хиллари бўёқ (оҳра) билан, иккинчи хиллари эса уриб-уриб ишқалаш, чизиш усули билан ишланган (петроглифлар) расмлардир.
- Ўзбекистондаги қоятош расмларининг энг нодир намуналари Зараутсой, Сармишсой, Биронсой, Қўксарой, Тақатош, Тераклисой кабилар бўлиб, улар юздан зиёддир. Бу ердаги қоятошларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами вакиллариининг расмларини кузатиш мумкин. Улар ибтидоий буқалар, шерлар ва йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, буғу ва жайрон кабилардир. Расмлар орасида ўқ-ёй, узун қилич, ханжар, дубулға, қопқон каби нарсалар ҳам кўпчиликини ташкил этади.

ИНСОНИЯТ ТАРИХИНИ АНИҚЛАШ СОҲАСИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ОЛИБ БОРИЛГАН ТАДҚИҚОТЛАР

АНТРОПОГЕНЕЗ ОДАМНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

- Режа:
- Илмий адабиётларда одамзоднинг пайдо бўлиши муаммоси масаласида олиб борилган тадқиқотлар жараёни босқичлари.
- Ўзбекистон ҳудудида "онгли одам"нинг пайдо бўлиши ва Фергантроп муаммоси.
- Ибтидоий одамлар маданияти ҳақида маълумот берувчи ёдгорликлар.
- Антропогенез жараёнининг тугалланиши.

- Одамзоднинг пайдо бўлиши муаммоси биргина биология фанининг вазифаси бўлмай, балки бу жумбоқ айни вақтда археология ва антропология фанининг ҳам вазифасидир. Бу муаммони илмий ва илоҳий ечими мавжуд. Якка худоликни жорий этган барча жаҳон диний таълимотларида одамзоднинг яратилиши илоҳиёт билан боғланади. Масалан, "Библия"да одамзод худо томонидан бундан 7 минг йил бурун "қизил лой"дан яратилди дейилади. Қуръони Каримда эса одамнинг лойдан яратилганлиги ва Оллоҳнинг иродаси билан унга жон киритилгани ҳақида таъкидланади. Ҳатто зардуштийлик динида ҳам шунга ўхшаш ривоят ҳикоя қилинади. Одамзоднинг биринчи вакиллари сифатида "Библия"да Адам ва Ева, Қуръони Каримда Одам Ато ва Момо Ҳаво, зардуштийлик динида эса Ийши номлари келтирилган.
- Одамнинг пайдо бўлиши ҳақида олимлар ўртасида ҳар хил қарашлар мавжуд. Масалан, Оврўпалик олимлардан О.Сенглер “одамзоднинг энг қадимги аجدодларини биз билмаймиз, одам ҳамма вақт ҳозиргидек эди”, дейди. У билан ҳамфикр Кнейшмид эса одамнинг онги бўлганини айтади. Тибетликларнинг тасаввурида тоғ алвастисининг маймунлар билан жинсий алоқа қилганликлари натижасида тибетликлар пайдо бўлган эмиш. Одамзоднинг пайдо бўлиши ҳақида шунга ўхшаш ривоятлар, айниқса инсоният тарихида якка худоликни жорий этиш динларнинг пайдо бўлишига қадар кўпгина халқлар оғзаки ижодиётида мавжуд эди. Одамнинг пайдо бўлиш масаласида фан оламининг ўз йўналишлари бор. Олимлар одамнинг пайдо бўлиш муаммоси билан қадимдан шуғулланишган. Масалан, юнон олими Арасту табиатни бир қарвонга ўхшатиб, одамзод қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга, ҳайвонот олаmidан одамзод дунёсига ўсиб чиқди, деган фикрни олға сурган. У ҳайвонот билан одам ўртасида "маймун"ни жойлаштирди. Ўрта асрларда бу масалада ғайридиний фикр билдирганлар оловга ташланди. Масалан, файласуф Лючио Ванинининг (Италия) тақдири шундай тугаган эди. Швед олими Карл Линней одамзоднинг келиб чиқишини ҳайвон билан боғлайди, аммо у инсондаги онглилик Оллоҳнинг қаромати эди, дейди. XVIII асрнинг охирида Жеймс Манбодда биринчи бўлиб одамнинг энг олий типдаги одамсимон "маймун"дан тарқалади, деган ғояни олға суради. Манбодданинг замондошлари олий типдаги "маймун" сифатида орангутангни тушундилар. "Маймун"ларнинг одамга айланишида меҳнатнинг роли катта эканлиги таъкидланди. Аммо улар орангутанг меҳнат қилса ҳам, ундан ҳеч қачон одам пайдо бўлмаслигини тушунадилар.

- Одамзоднинг энг олий типдаги маймунсимон аجدодлар билан боғлиқлиги ҳақида илмий ғоя Чарлз Дарвинга насиб этди. Ч.Дарвиннинг бундай хулосага келишига қадар Оврўпада қатор илмий кашфиётлар қилинган эди.
- 1848 йилда испаниялик ишчилар Гибралтар қоясида портлатиш вақтида энг қадимги одамнинг пастки жағсиз калла суягини топдилар. 1956 йилда эса Германиянинг Неандертал водийсида Фелдгофер ғорини тозалаш вақтида Гибралтар топилмасига замондош одам бош суягининг қопқоғи ва унинг бошқа суяклари топилди. Олимлар уларнинг мия суягининг ҳажмини ўлчаганда у 1400 куб сантиметрга яқин бўлиб, онгли одам бош суягига ўхшаб кетарди. Бу икки топилма жаҳон тарихига неандертал одам номи билан киритилди. Олимлар неандертал яшаган даврни 100–40 минг йил билан белгилаганлар.
- 1856 йилда француз палеонтологи Ларте Австриянинг Юқори Гранна деган жойида ер тарихининг Миоцен ётқизикларидан (бундан 5 – 12 млн йил бурун) энг олий типдаги одамсимон "маймун"нинг учта тиши билан пастки жағини топди. Унга олимлар дриопитек (дарахтда юрувчи "маймун") деб ном беришди. Ҳозирги вақтда дунёнинг ҳар хил жойларидан дриопитекларнинг 10 дан ортиқ хиллари топилди. Лекин улар Австрия дриопитекидан фарқли бўлиб, уларнинг айримлари олимлар хулосасига кўра шимпанзе, гиббон, орангутанг, горилла каби ҳозирги замон маймунларининг аجدодлари эди. Австрия топилмаси Ч.Дарвин томонидан синчиклаб ўрганилди ва унинг тишларида одамзод тишларига хос белгилар борлиги исботланди. Ч.Дарвин бу одамсимон "маймун" дриопитекда одамзоднинг аждодини кўра билди. У яратган таълимотга кўра бошқа дриопитеклардан одамзод аждодининг тарқалиши мумкин эмас.

- Дарвин дриопитеки аллақачон ўлиб кетган. Ундан қолган из сўнгги авлод эди. Бошқа дриопитеклардан одамзоднинг илк аجدодлари пайдо бўлганидек, ҳозирги замон маймунларидан ҳам ҳеч қандай одам тарқалмаган.
- Одамнинг пайдо бўлиши ҳақидаги эволюцион назарияда Австрия дриопитеки билан неандертал одами ўртасида албатта ибтидоий аجدодларимизнинг оралиқ вакиллари бўлиши муқаррарлиги таъкидланган. 1926 йили Гибралтар қояси районидаги ғордан яна ибтидоий одам суяклари ва тош қуроллари билан бирга иккита неандертал одам скелети 1924 йили Қримдаги Кийиккабо ғорида топилди. 1938 йилда шунга ўхшаш топилмани Ўзбекистоннинг Тешиктош ғоридан қазиб олдилар. Ҳозирги кунда бундай топилмалар дунёнинг 50дан ортиқ нуқталаридан топилган. Неандертал типидagi бу аجدодларимиз бош суягининг ҳажми 1300-1400 куб сантиметрдир. Одатда, росмана одам бош суягининг ҳажми 1400-2000 куб сантиметрдан ошмайди. 1890 йилнинг ноябрида голландиялик олим Эвгений Дюбуа Индонезияга қарашли Ява оролида Кедунг-Броус дарёси соҳилидаги қатламдан одамнинг пастки жағини топди.
- 1891–1892 йиллар давомида Ява ороли ҳудудидан яна бир неча одам суяклари, тош қуроллар топилди. Одам бош суягининг ҳажми 900 куб сантиметр экан. Шундай қилиб, дриопитек билан неандертал оралиғидаги биринчи бўғин топилди. Э.Дюбуа Ява ороли топилмаларини синчиклаб ўргангандан сўнг, одамзоднинг бу аждоди болдир суяқларининг тузилишига қараганда икки оёқлаб юрган деган хулосага келди ва унга питекантроп (икки оёқлаб юрувчи "маймун" одам) деб ном берди. Питекантроп яшаган давр, олимлар хулосасига кўра, бир миллион йил деб белгиланди. 1924 йилда Жанубий Африкада ер қаърининг Тиоцен (бундан 3-4 миллион йил бурун) ётқизикларидан одамзод илк аждоди яна бир вакилининг суяк қолдиқлари топилди. Олимлар уни австралопитек ("жануб маймун"и) деб атадилар.

- Унинг бош суягининг ҳажми 700 куб сантиметр экан. Одатда дриопитекларда био мия ҳажми 600-680 куб сантиметрдан ошмайди. Шундай қилиб, дриопитек билан питекантроп оралиғидаги бўғин ҳам топилди. Олимларнинг хулосасига кўра, австралопитек одамзоднинг ҳайвонлар ("маймун"лар) оламидан одамлар дунёсига ўтиш давридаги биринчи қадам эди. Агар бир дриопитекни энг олий типидagi одамсимон "маймун" десак, астролипитик маймунсимон иккинчи қадам, яъни маймунсимон одамлардан узоқлашган аждодимиз вакилидир. Унинг олдинги "оёқлари" энди меҳнат қилади, тошни-тошга уриб меҳнат қуролларини ясай бошлайди.
- 1929 йилда Хитой олимлари Пекиндан 60 км жануби-ғарбда жойлашган Чжоукаунян қишлоғи яқинидаги ғорлардан ибтидоий аждодларимизнинг суяк қолдиқларини топдилар. Унга қадар, 1918 йили швед олими Андерсан ҳам бу районда иш олиб борган ва кўпгина қадимги ҳайвонлар суякларини топган эди.
- Бу зонада дала қидирув ишлари 1936 йилгача давом этди. Натижада 40дан ортиқ одам суяклари, тош қуроллар, ҳайвон суяклари ва олов излари топилди. Олимлар одамзоднинг бу аждодига синантроп (хитой одами) деб ном беришди ва уни яшаган даврини 500-600 минг йил билан белгилашди. Синантроп бош суягининг ҳажми 1100-1200 куб сантиметр эди. Унинг бош суягининг ҳажми 700 куб сантиметр экан. Одатда дриопитекларда био мия ҳажми 600-680 куб сантиметрдан ошмайди. Шундай қилиб, дриопитек билан питекантроп оралиғидаги бўғин ҳам топилди. Олимларнинг хулосасига кўра, австралопитек одамзоднинг ҳайвонлар ("маймун"лар) оламидан одамлар дунёсига ўтиш давридаги биринчи қадам эди. Агар бир дриопитекни энг олий типидagi одамсимон "маймун" десак, астролипитик маймунсимон иккинчи қадам, яъни маймунсимон одамлардан узоқлашган аждодимиз вакилидир. Унинг олдинги "оёқлари" энди меҳнат қилади, тошни-тошга уриб меҳнат қуролларини ясай бошлайди.
-

- 1929 йилда Хитой олимлари Пекиндан 60 км жануби-ғарбда жойлашган Чжоукаунян қишлоғи яқинидаги ғорлардан ибтидоий аجدодларимизнинг суяк қолдиқларини топдилар. Унга қадар, 1918 йили швед олими Андерсан ҳам бу районда иш олиб борган ва кўпгина қадимги ҳайвонлар суякларини топган эди.
- Бу зонада дала қидирув ишлари 1936 йилгача давом этди. Натижада 40дан ортиқ одам суяклари, тош қуроллар, ҳайвон суяклари ва олов излари топилди. Олимлар одамзоднинг бу аجدодига синантроп (хитой одами) деб ном беришди ва уни яшаган даврини 500-600 минг йил билан белгилашди. Синантроп бош суягининг ҳажми 1100-1200 куб сантиметр эди.
- Шундай қилиб, питекантроп билан неандертал оралиғидаги бўғин ҳам топилди. Ч.Дарвиннинг одамнинг пайдо бўлиши ҳақидаги эволюцион назарияси илмий жиҳатдан тасдиқланди. Жамиятшунос олимлар (Л.Г.Морган, К.Маркс, Ф.Энгельс) таклиф этган ибтидоий тўда даврида ана шу питекантроплар, синантроплар ва неандерталлар яшаган. Ҳозирги кунда фан неандертал одамнинг 6 хилини билади. Улар милоддан аввал 100–40 минг йиллар оралиғида яшаган. Жисмоний тузилиши жиҳатидан ҳозирги замон оралиғига жуда яқин бўлган неандертал одамларнинг жағ тишлари питекантропники сингари бўртиб чиқмаган, аммо уларнинг калта-калта кўллари қўпол бўлиб, пешонаси ҳам бўртиб чиқмаган.
- 1868 йили Франциянинг Дурдони вилоятидаги Кроманон ғорида 5 та одам кўмилган мазор очилди. Кроманон одамларнинг бўйи баланд (180 см гача), бош суягини ҳажми 1590 куб сантиметр, юзлари кенг, қош ости бўртиб чиққан, пешонаси росмана ҳозирги замон одамларникига ўхшайди. Умуман, улар скелетининг тузилиши ҳозирги одамлардан фарқ қилмайди. Ғордан кўплаб тош қуроллар ҳам топилди. Олимлар бу топилмани ғор номи билан кроманон одами "ақлли одам" деб атадилар. Ҳозирги кунда кроманон типидagi одам қолдиқлари ер қуррасининг юздан ортиқ нуқталаридан топиб ўрганилган.

- 1959 йилда америкалик олимлар Шарқий Африканинг Олдувей дарасида энг қадимги аجدодларимизнинг суяк қолдиқларини топдилар.
- Бу ерда одам бош суяги билан бирга майда ҳайвон суяклари, тўнғиз ва антилопа суяклари ва тош қуроллари топилди. Олимлар бу мавжудотга зинжантроп деб ном беришди ва унинг яшаган даврини австралопитек билан питекантропни оралиғи деб номлашди. Зинжантропнинг суяк тузилиши ва бош суяги кўп жиҳатдан питекантропга ўхшайди. Аммо зинжантроп топилган геологик қатламнинг санаси 1,5-2 млн йил билан белгиланмокда. Бу эса одамзоднинг меҳнат қила бошлаган илк аждоди питекантропга қадар зинжантроп бўлган деган хулосага олиб келади.
- Юқорида баён этилган материаллардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги хулосага келиш мумкин:
- Одамзод табиатнинг ажралмас бир бўлаги сифатида, ер тарихининг маълум бир босқичида (миоцен босқичидан) ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқди. У фанда энг олий типдаги одамсимон "маймун" (дриопитек) деб аталмокда. Дриопитекларнинг 10га яқин турлари мавжуд бўлиб, аммо уларнинг ҳаммаси одамларнинг аждоди бўлмаган. Инсон фақат Австриядан топилган Дарвеш дриопитекларидан тарқалган.
- Аждодларимизнинг ҳайвонот олаmidан одамзод дунёсига биринчи қадами австралопитеклар даврида содир бўлди.
- Одамзоднинг илк аждодлари зинжантроп ва питекантроплар тошни -тошга уриб меҳнат қила бошладилар. Меҳнат одамзодни ҳайвонот олаmidан ажратди.
- Одамзод ўзининг аждоди – синантроплар даврида оловни кашф этди ва шу туфайли аждодларимиз гўштни оловда чала пиширган ҳолда истеъмол қила бошладилар. Пиширилган гўштни истеъмол қилиш натижасида, уларнинг фикрларида ўзгариш сезилди ва одамнинг биологик, жисмоний тузилишида ҳозирги замон одами томон ижобий ўзгаришлар содир бўла бошлади.
- Кроманон одами замонасига келиб илк аждодларимизнинг биологик, жисмоний тузилиши ҳозирги замон одамидан фарқ қилмайдиган ҳолатга кирди. Кроманонлар даври уруғчилик жамоасининг бошланиши, биринчи жамоачилик куртагининг туғилишидир. Бу ўзгаришларнинг барчасига ўз меҳнати туфайли эришди.

- Селунғур ғори 1958 йили академик А.П.Окладников томонидан топиб ўрганилган. Олим у ерда археологик қазилмалар ўтказиб, топилган тош қуролларга қараб, ғор юқори палеолит даврида, яъни бундан 40-30 минг йил бурун ибтидоий одамлар томонидан ўзлаштирилган деган хулосага келади. Аммо, 1980 йилдан бошлаб А.П.Окладниковнинг шогирди, ўзбек археологи, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси У.Исмоилов ғорни қайта ўргана бошлади. У.Исмоилов ғорнинг бир неча жойида қазилмалар ўтказиб, тошдан ишланган жуда бой меҳнат қуроллари ва ҳайвон суяқларини топди. Олим Селунғурда яшаган аجدодларимиз ғорни қадимги тош даврининг юқори палеолит босқичида эмас, балки ашел даврининг босқичида ўзлаштирганликларини исботлади. Селенғур ғори тарихимиз учун бениҳоят муҳим ёдгорлик. Бу маконда аждодларимизнинг суяк қолдиқлари ҳам топилди. Антрополог олимлар Селенғур суяк қолдиқларининг синантропларга замондош эканлигини айтмоқдалар. Селенғурнинг асосий тадқиқотчиси У.Исмоилов эса ғор материалларини қайтадан ўрганиб, уларнинг ёши яқин бир млн. йил атрофида бўлиши керак, деган хулосага келди. Селенғур ғоридан одамнинг қолдиқлари Фарғона водийсидан топилгани учун, унга "Фергантроп", яъни "Фарғона одами" деган шартли ном бериш таклиф қилинмоқда. Селенғурдаги илмий изланишлар ва у ердан топилган одам ер юзида одамнинг пайдо бўлиши муаммоси ечимига қўшилган улкан ҳисса бўлиб, эндиликда Ўрта Осиё ҳудудида одамзод илк бор пайдо бўлган минтақалар қаторига кирди.
- Ашел даврининг сўнгги босқичида, тахминан бундан 200 минг йиллар бурун қадимги аждодларимиз Кўлбулоқ яқинидан ўзларига қароргоҳ топганлар. Кўлбулоқ қароргоҳи Ангрен шаҳридан 10-12 км ғарбда бўлиб, шу ном билан аталган булоқ суви ёқасида жойлашган. Ёдгорликда бир неча юз минг йиллар давомида ибтидоий аждодларимиз яшаганлар.

- Кўлбулоқ манзилгоҳи 1862 йилда топилди ва 1963 йилдан бошлаб бу ерда ўзбек археологи М.Р.Қосимов изланишлар олиб борди. Ёдгорликни қазиш жараёнида унинг қадимги тош даврининг деярли барча босқичларига (ашел, мустье, юқори палеолит) тегишли эканлиги исботланди. Кўлбулоқда одам қолдиқлари топилмаган, аммо тош қуроллар ва ҳайвон суяклари беҳисоб. М.Р.Қосимовнинг фикрига кўра, Кўлбулоқнинг қуйи қатлами ашел даврининг сўнгги босқичига тегишлидир. Ушбу ёдгорлик бутун Ўрта Осиё қадимги тош (палеолит) даври ёдгорликлари учун археологик даврий тизим берди. Юқорида баён этилган далилларга асосланган ҳолда қуйидаги хулосага келиш мумкин.
- Ўрта Осиё, жумладан Фарғона водийси ўзининг табиий иқлим шароитида ва экологик имкониятларига кўра, ибтидоий тўда даврининг ўрта босқичи – ашел давридан бошлаб энг қадимги аجدодларимизнинг эътиборини ўзига тортган ва бу минтақадаги Селенғур ғорида синантропларнинг замондошлари илк бор макон топган. Бу макондан одам суяк қолдиқлари топилди. Бу воқеа Ўрта Осиёни одамнинг пайдо бўлиш минтақалари туркумига киритди.
- Селенғур топилмаси жуда ёмон сақланган. Аммо академик В.П.Алексеев ва профессор Т.К.Хўжаевлар фикрига кўра, бу ердан топилган одам бош суяги қопқоғининг морфологик тузилиши унинг жуда қадимий ва ғордан топилган бошқа кимёвий далиллар билан замондош эканлигини инкор этмайди. Ушбу топилма ўз аҳамияти билан Ўрта Осиё ҳамда Ўрта Шарқ минтақасида тенгсиз кашфиёт ҳисобланади. Шунинг учун ўзбек археологлари ва антропологлари уни "фергантроплар", яъни "Фарғона одамлари" деб атамоқдалар. У одамнинг пайдо бўлиши шажарасида питекантроп билан неандертал одамнинг оралиғидаги бўғинни тўлдиради.
- Ибтидоий тўда даврининг сўнгги босқичи археология фани даврий тизимида мустье даврига тўғри келади. Бу даврда яшаган аجدодларимиз эса одамнинг пайдо бўлиши шажарасида неандертал одами номи билан фанга кирган.

- Неандерталлар даврида ибтидоий аجدодларимиз ер юзининг қатор минтақаларини ўзлаштирадilar. Неандерталлар яшаган замонни археолог ва геолог олимлар бундан 100-40 минг йиллар билан белгилайдилар. Ана шу 60 минг йил давомида неандерталларнинг биологик-жисмоний тузилишида кескин ўзгаришлар юз берди. Агар бундан 100 минг йил бурунги неандерталларни тасаввур этадиган бўлсак, улар ҳали паст бўйли, пешонаси ва пастки жағи деярли йўқ, икки озиқ тиши бўртиб чиққан, қўл панжалари калта ва йўғон, болдир суяклари бир оз эгри бўлганлиги учун тик туриб юра олмаган. Бундан 40 минг йил бурун яшаган неандерталлар эса кўп жиҳатдан деярли ҳозирги замон одамларига яқин бўлган.
- Уларнинг орасида баланд бўйлилари учрайди. Пешонаси ва пастки жағи шаклланган. Икки озиқ тишлари бошқа тишлардан ажралиб турсада, ташқарига бўртиб чиқмаган. Оёқлари тик ва бели тўғри. Неандерталларнинг биологик тузилишидаги бу кескин ўзгаришлар, албатта уларнинг пиширилган гўшти кўпроқ истеъмол қилишга ўтганлиги натижасидир.
- Ўрта Осиёда неандерталлар даврига оид биринчи ёдгорлик 1938 йилда А.П.Окладников томонидан Бойсун тоғининг Тешиктош деб аталган ғоридан топиб ўрганилди. Ҳозирги кунда неандертал замондошлари яшаган маконлар Ўрта Осиёда 50дан ортиқ жойдан топилган. Ўзбекистонда улар Тошкент вилоятининг Обираҳмат, Хўжакент, Палтов номли унғур ва ғорларида, Кўлбулоқ деб аталган қадимги булоқ ёқасида Самарқанд вилоятининг Қўтирбулоқ, Зирабулоқ, Хўжамазғин деб номланган булоқ ёқасида, Бухоро вилоятидаги Қизил Нурота, Самарқанддан Китобга олиб борувчи Тахттоқарача довонида жойлашган Омонқўтон ғорида, Навоий вилоятидаги Учтутда топиб ўрганилди. Мустъе даври ёдгорликлари кўшни Тожикистонда (Қорабура, Жарқўтон) ва Қирғизистонда ҳам кўплаб топилган.

- Бу ёдгорликларда ўтказилган археологик қазилмалар вақтида ўша замон одамларининг тошдан ишланган меҳнат қуроллари (қўл-чўқмор, ҳайвон терисинишилишда ишлатиладиган тош "пичоқлар", тош учуруқ ва тош ўзаклар нуклеос) кўплаб топилган. Қазилма жараёнида ҳар хил ҳайвонларнинг суяк парчалари ва шохлари ҳам учраган. Олимлар ана шу топилмаларни ўрганиб, неандерталга замондош аجدодларимизни овчилик билан, биринчи галда йирик ҳайвонлар ови билан шуғулланганлари ҳақида хулосага келганлар. Неандерталларнинг кундалик ҳаёти жуда ожиз бўлиб, кундалик ҳаёт кечириш йўлида йиртқич ҳайвонлар билан, табиатнинг изғирин, совуқ иқлими билан доимо кураш олиб боришига тўғри келган. Аجدодларимиз ҳали ёввойи ҳайвонлардек гала-гала бўлиб яшаганлар, жамоатчилик куртаги бу даврда шаклланимаган. Никоҳ тизимида тартибсизликлар ҳукмрон бўлган, йирик ҳайвонларни ов қилиш ҳар доим ҳам муваффақиятли бўлавермаган. Неандерталлар ҳам тез югурувчи кичик ҳайвонларни ов қилишга одатланмаганлар. Чунки бу замонда узоқдаги тезкор ҳайвонларни нишонга олувчи қуроллар кашф этилмаган. Ҳатто дара ва қўллардаги балиқларни тутиш учун зарур тош найза ва тош қармоқлар ҳам йўқ эди. Ана шундай оғир ҳаёт кечирган аجدодларимиз олдида яшаш учун ягона чора – йирик ҳайвонларни ов қилиш ва ёввойи дарахтларнинг меваларини ҳамда айрим ўсимликларнинг илдизларини қовлаб истеъмол қилишдан иборат эди.
- Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда топилган мустъе даври ёдгорликлари орасида Тешиктош ғори алоҳида аҳамият касб этади. Юқорида эслаб ўтилганидек, неандертал одамларнинг асосий машғулоти ҳайвон ови бўлган.
- Ов тешиктошликлар ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Шунинг учун бўлса керак, тешиктошликлар ўз болаларининг мазорларини ўзлари учун муқаддас бўлган (одатда, қадимги аجدодларимиз ҳаёт манбаи бўлиб хизмат қилган ҳайвонларни муқаддас ҳисоблаб, уларга эътиқод қилганлар, кейинроқ уруғ жамоалари тотемлари шаклланишининг асосида ҳам ана шу эътиқод қилинган ҳайвонлар турган) ҳайвон шохлари билан ўраб, "нариги" дунёга кузатганлар.

- Бу факат неандерталлар замонасида аста-секин диний тасаввурларнинг қандайдир элементлари пайдо бўлаётганидан далолат беради.
- А.П.Окладников Тешиктош ғоридан топилган материалларни ҳар томонлама чуқур ўрганиш асосида ушбу ёдгорликнинг ёшини аниқлади ва унинг мустъе даврининг илк босқичига тегишли эканлигини исботлади.
- Тешиктош ғоридан топилган 9 яшар неандертал боланинг мозори жаҳон тарихи ва биология фанларида буюк кашфиёт бўлди. Чунки жаҳон олимлари орасида яқин кунларга қадар одамнинг пайдо бўлиши илмий назарияси атрофида тортишувлар давом этиб келинарди. Айниқса, одамзоднинг олий ва паст ирқлари бўлиб, олий ирқ вакиллари устидан доимо ҳукмрон бўлмоқлари керак, бу тарих тақозоси деган реакцион ирқчилик ғоясини олға сурган эди. Аслида кишилиқ тарихида қуйидаги 3 та: европоид, негроид ва монголоид ирқлари бор. Улар ер куррасининг ҳар хил минтақаларида бир вақтда пайдо бўлган. Уларнинг биронтаси ҳам ўзининг олий ирққа мансублигини исботлай олмайди. Бу – тарихий ҳақиқат.
- 1938 йилда А.П.Окладниковнинг Тешиктошда қилган кашфиёти фашист мафкурачиларининг бу даъвосини чиппакка чиқаради. Барча миллат ва элатларнинг ўз бошидан қачонлардир неандерталлар босқичини босиб ўтганлиги яна бир бор исботланди.
- **Онгли одам ва ирқларнинг пайдо бўлиши жараёнларини англатиш, ирқларнинг пайдо бўлиш жараёнини тавсифлаш.**
- **Онгли одамнинг пайдо бўлиш жараёни**
- Қадимги тош даврининг сўнгги босқичи ибтидоий жамоа тузумини археологик даврлаштиришда юқори палеолит номи билан аталади. Олимларнинг фикрича, бу давр бундан 35–40 минг йиллар олдин бошланиб, милoddан аввалги 12–10 минг йилликкача давом этган. Палеолитнинг мустъе босқичи ўз ўрнини унинг юқори палеолит босқичига бўшатиб беради. Ибтидоий тўда даврининг вайроналарида кишилиқ жамиятининг дастлабки бўғини – ибтидоий жамоа таркиб топади.

- Ибтидоий тўдадан ибтидоий жамоага ўтишда тошдан меҳнат қуроллари яшаш техникасида, ибтидоий ҳўжалик шаклларида, ибтидоий одамнинг турмуш тарзида, уларнинг ижтимоий муносабатларида, дунёқарашида, ҳатто одамнинг жисмоний тузилишида ҳам кескин ўзгаришлар юз беради. Масалан, бу давр одамида пешона ва пастки жағ шаклланади. Қош ости бўртмаси йўқолади. Бу давр одамларининг суяклари неандерталларники сингари йирик эмас, қўл, оёқ ҳаракатларида чаққонлик сезилади. Хуллас, ҳозирги одамларнинг жисмоний хусусиятлари уларда тўлиқ аксини топган. Олимлар бу давр одамига ақл-идрокли, онгли одам деб ном бердилар. Антрополог олимларнинг илмий кузатув ишларига кўра, кейинги 35–40 минг йиллар давомида одамзоднинг биологик, жисмоний тузилишида сезиларли ўзгариш бўлмаган.
- Юқори палеолитда ҳозирги замон типигаги одамнинг шаклланиши бир вақтнинг ўзида оврўпа, негр ва мўғул башара ирқларининг пайдо бўлишига олиб келди. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, одамлар орасидаги ирқий тафовут – бу инсон ҳаёти ва унинг табиати сирларини билиб олиш қобилияти билан боғлиқ бўлмаган иккинчи даражали кўринишдир. Улар бир-бирларидан терисининг ранги, сочи, кўзларининг шакли ва ранги, мускулларнинг катта-кичиклиги, бош суягининг шакли ва бошқа белгиларидан фарқ қилади. Уларнинг барчаси учун питекантроп, синантроп ва неандертал тараққиёт босқичларини ўтиш жоиз бўлган ва одамзоднинг ақл-идрокли одам босқичини уч ирқнинг ҳар бир даврида босиб ўтган.
- Оврўпа ирқи одамлари фанда кроманон одами номи билан юритилади. Бу тип асосан Оврўпада яшаган. Кроманон одам баланд бўйли, қоматли, бош суяги ва юзи узунчоқ, терисининг ранги оқ, кўзлари кўк, сочлари сариқ бўлиб, Оврўпанинг мавжуд табиий шароити бу типни ана шундай аломатлар билан шаклланишини таъминлаган. Уни ҳозирги кунда европоид деб аташади.
- Негр ирқи одамларининг бўйи кроманонлардан пастроқ бўлиб, елкаси кенг, болдир суяги узунроқ, тишлари олдинга бўртиб чиққан, пастки жағи унча ривожланмаган. Сочлари жингалак, қизғиш-қора рангда, лаби йўғон бўлган. Бу тип аجدодлари асосан Африкада тарқалган. Уларнинг айрим вакиллари юқори палеолитнинг сўнгги босқичида Оврўпанинг баъзи бир пунктларида учрайди. Олимлар бу ҳолатга баҳо бериб, Африка аҳолисининг айримлари Италия орқали Оврўпага, ҳатто Украинага кириб келганлигини қайд қилган.

- Олимлар улар сочларини жингалак, териларини қизғиш-қора, лаблари ва юқори жағ тишларини бўртиб чиқишини Африканинг иссиғи билан боғлайдилар.
- Мўғул ирқи асосан шимолий, марказий ва шарқий Осиё учун характерлидир. Бу ирқ вакиллари Красноярскдаги Афантова ғорида, Шимолий ва Жанубий Хитойда топилган. Мўғул ирқининг шаклланишида Осиёнинг бетўхтов эсиб турувчи изғирин, курук, совуқ шамоли, Марказий Осиё даштлари ва Якутия районларидаги узоқ муддатли оппоқ қорлар, умуман, бу минтақанинг табиий-географик шароити муҳим рол ўйнайди. Муғул ирқи вакиллари паст бўйли, бош суяги юмалоқ бўлган. Улар юзларининг кенг ва қисқа, кўзларининг қисик бўлишида кучли изғирин шамоли ва узоқ муддатли оппоқ қор қопламасига тушган куёш нурларининг акси сабаб бўлган. Ибтидоий жамоа хўжалигининг ривожланишида меҳнат қуролларининг ишлаб чиқариш ва улардан хўжалик юритишда фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади. Меҳнат қуроллари яшашда аввалгидек чакмоқтош, абсидиан ва базальт каби тошлар асосий хом ашё бўлиб қолаверади. Бу соҳадаги асосий ўзгариш тошдан меҳнат қуроллар яшаш техникасида содир бўлади. Масалан, мустье давридаги дисксимон тош ядро (нуклеус, асос) ўрнида, узунчоқ шаклдаги ядро пайдо бўлди. Янги шаклнинг пайдо бўлиши янги типдаги меҳнат қуроллари ва уларни ишлаш техникасидаги ўзгаришлар билан боғлиқ эди. Энди тошдан учирма усули билан эмас, балки йўниш техникаси ёрдамида кескир қиррали узунчоқ тош парчалари (призма шаклидаги) олиниб, улардан пичоқ ва қирғич сифатида (кесувчи ва шилувчи) меҳнат қуроллари ясаладиган бўлди. Тош қуролларининг тури ва вазифа доираси кенгайди, чакмоқтошдан ҳар хил кесувчи, арраловчи, шилувчи, тешувчи меҳнат қуроллари ясаладиган бўлди.
- Юқори палеолитнинг сўнгги босқичида тош қуроллари орасида чакмоқтошдан ясалган найза учлари, суякдан ясалган кўп тишли гарпунлар пайдо бўлганлиги далолат беради. Тош қуроллар ёрдамида ҳайвонларнинг шох ва суякларидан меҳнат қуроллари яшаш жорий этилди. Суяк билан ишлаш жараёнида биринчи бор тасвирий санъат намуналарини яшаш кашф этилди. Суякдан турли тақинчоқлар яшаш кашф этилди, суяк устига турли расмлар солиш ва суякдан жамоанинг бошлиғи, энг нуфузли аъзоси бўлган оналарни илоҳийлаштиришга қаратилган ҳайкалчаларни яшаш одат тусига кирди.

- Қадимги рассом ва ҳайкалтарошлар биринчи навбатда ҳомиладор аёллар расмини чизди ва ҳайкалчасини ясади. Йирик ҳайвонлар расмини чизиб, ов манзараларини тасвирладилар. Шундай қилиб, юқори палеолит даврида ибтидоий тасвирий ва амалий санъат пайдо бўлди.
- Бу давр хўжалигида овчилик, биринчи навбатда йирик ҳайвонларни ов қилиш алоҳида аҳамият касб этган. Меҳнат куруллари орасида ўткир учли найзанинг кашф этилиши овдан келадиган кундалик тирикчилик даромадининг кескин даражада кўпайишига олиб келди. Ибтидоий овчиликда аввалгидек йирик ҳайвонларни тик жарликларга ағдариш ёки махсус чуқурликларга ҳайдаш усули кенг қўлланилган. Ҳайвонларни чўқмоқ, найза, санчки отиш йўли билан ов қилинган. Масалан, Иркутск яқинида юқори палеолит даврига оид Малта қароргоҳидан 400дан ортиқ шимол буғуларининг суяклари топилган. Донецк ҳавзасидаги бошқа бир ёдгорликдан 1000та зубр суяклари топилган. Киев ҳудудидаги Кириллов қароргоҳидан кўплаб мамонт суяклари топилган.
- Балиқ ови хўжаликда асосий рол ўйнамаса, бу соҳанинг кашф этилиши ибтидоий хўжалик учун катта аҳамият касб этар эди.
- Юқори палеолит даврининг яна бир хусусияти шуки, ибтидоий одамлар ўзларига яшаш учун доимий кулбалар қуришни кашф этдилар. Уларни яшашда ҳайвон суякларидан ҳам фойдаланишган. Оврўпа ва Сибирда юқори палеолит даврига оид ёдгорликлардан 200га яқин кулба топилган. Улар одатда айлана шаклида бўлиб, уларнинг ўртасида ўчоқ жойлашган.

ЎРТА ОСИЁДА ПАЛЕОЛИТ ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИ

- **Режа:**
- Палеолит даври умумий тавсифи. Даврлаштириш ва хронология. Ўрганилиш тарихи.
- Ўрта Осиёнинг палеолит даври ёдгорликлари.
- Тош қуролларига ишлов бериш техникаси ва хусусиятлари Палеоантропологик топилмалар.
- Ўрта Осиёнинг палеолит даври хўжалиги.

Инсоният фаолиятининг илк даври палеолит деб номланиб, юнон тилида «палайос» – қадимги, «литос» – тош демакдир.

Қадимги тош даврини ашёларнинг шакли, ишланиш вазифасига қараб уч даврга ажратиш мумкин:

- 1) Илк палеолит.
- 2) Ўрта палеолит.
- 3) Сўнгги палеолит.
- Илк палеолит – қадимги тош даври ва инсоният фаолиятининг илк босқичи бўлиб, 3,5-2 млн. йилдан – 800 минг йилларни қамраб олган. Бу тарихий даврга оид манзиллар:

- Селенғур ғор макони – Фарғона шаҳридан тахминан жануби-ғарбда Хайдархоннинг ғарбий чеккасида жойлашган. Ғорнинг ички томон узунлиги – 120 м, энининг кенглиги – 34 м, баландлиги – 25 м. 1955, 1960 ва 1964 йилларда А.П.Окладников манзилнинг қайси даврга оид эканлигини аниқлаш мақсадида тадқиқот ишларини олиб борган. 1980–1988 йилларда У.Исломов Селенғурда тадқиқот ишларини бошлаб юборди, натижада қалинлиги 20–40 см бўлган 5та маданий қатлам ўрганилди. Селенғур қатламидан қўл чопқиси, оғир ва тўмтоқ тош болта, теша, чопперлар топилган. Иккинчи маданий қатламдан одам бош суяги, энгак қисмининг бир бўлаги ҳамда 4 та тиши топилган. Учинчи маданий қатламдан эса якка ҳолда 10 та тиш ва одам елка суягининг бир бўлаги топилган. Селенғурдан топилган суяклардан бири 10 яшар болага тегишли бўлган. Манзил топилмаси палеантроп ва архантроплар ўртасидаги оралиқ босқичи бўлиб, ашел даврига мансуб бўлган. Селенғур манзили маданий қатламидан 32 турга оид сут эмизувчи ҳайвонларга тааллуқли 5 минг суяк қолдиқлари топилган. Ғор айиғи, бўри, ғор арслони, каркидон, буғулар, отлар, эшак, тўнғиз суяклари учрайди. Манзил бундан 1 мл 200 минг йил билан белгиланган.
- Кўлбулоқ – Тошкент вилояти Ангрен шаҳридан 12 км ғарбда жойлашган Кўлбулоқ номли булоқ атрофида жойлашган. 1962 йилдан М.Р.Қосимов манзилда археологик тадқиқот ишларини олиб борган. Манзилда топилган маданий қатламлар қадимги тош даврининг барча босқичларини қамраб олганлиги маълум бўлди. Кўлбулоқда 41 та маданий қатлам ўрганилиб, қуйи қатламидан нуклеуслар, парракчалар, қўл чопқилари, тош қирғичлар топилган. Манзилнинг қуйи қатлами ашел даврининг сўнгги босқичига оиддир.

■ Ўрта палеолит даври (Мустье) манзиллари

- Зарафшон воҳасида илк тош даври манзиллари топиб ўрганилган эмас, лекин мустье даврига оид Омонқўтон, Такалिसой, Гўрдара, Самарқанд манзиллари ўрганилган.
- Омонқўтон ғор манзили Самарқанддан 45 км жанубда Булбулзорсойнинг қуруқ ўзани ён бағрида Омонқўтон қишлоғида жойлашган. 1947–1957 йилларда Д.Лев раҳбарлигидаги Самарқанд Давлат Университети археология гуруҳи манзилда текшириш ишларини олиб борди. Манзил кенглиги 1,5 м, баландлиги 0,9 м бўлиб, маданий қатлам чуқурлиги 25 м. Маданий қатламдан қирғич, куракчалар, ўткир учли пайкон, пластинкалар, нуклеус ва қўл чопқилари топилган. Шу билан бирга, архар, айиқ, тоғ эчкиси суяклари олинган. Маданий қатламда ўчоқ-гулхан қолдиқлари учрайди. Манзилда неандертал одамлари хўжалик юритганлар.
- Гўрдара – Самарқанддан жануби–шарқда, Ургут туманининг Гўрдара қишлоғи ҳудудида жойлашган. Манзил маданий қатлампдан учириндилар, тош қирғичлар, нуклеуслар, қирғичсимон меҳнат қуроллари топилган.
- Қўтирбулоқ – Самарқанддан 110 км жануби–ғарбда, Зирабулоқ тоғининг шимолий ёнбағридаги Қўтирбулоқ номини олган булоқ атрофида очик манзил сифатида жойлашган. Манзилда 5 та маданий қатлам ўрганилиб, ундан пайконлар, қирғичлар, тешгичлар, парма каби меҳнат қуроллари олинган. Шу билан бирга буғу, ит, қулон суяклари ҳам топилган.
- Зирабулоқ – Қўтирбулоқдан 1 км шарқда, Зирабулоқ булоғи атрофида жойлашган. Маданий қатламда 350 та меҳнат қуролларининг аксариятини сихча, қирғич, қирғичча, тешгич, ўроқ, ранда каби қуроллар ташкил этади. Мустье даврига оид ашёлар Самарқанддаги Регистон, Афросиёб харобаси майдонларидан, Дарғом каналининг чап соҳилидаги ҳудуддан топилган.
- Такалисой – Самарқанддан 50 км жануби-шарқдаги Тахтакорачада жойлашган. 25-40 см чуқурликдаги маданий қатламдан парракчалар, тош пичоқ, қирғич қолдиқлари олинган.

- **Тошкент вилояти ҳудудида мусте даври ёдгорликлари:**
- Кўлбулоқ манзили маданий қатламидан мусте даврига оид меҳнат қуроллари топилган.
- Обираҳмат – Тошкент шаҳридан 100 км шимоли-шарқда Чотқол тизмасининг Палтов сойи юқори соҳилида жойлашган. Макон ёйсимон шаклда, эни – 20 м, 21 та маданий қатлам ўрганилиб, ундан нуклеуслар, парракчалар, сихчалар, қирғичлар, пичоқлар олинган. Умуман 30 мингдан ортиқ тош қуроллари олинган.
- Хўжакент – Тошкент шаҳридан 80 км шимоли-шарқда, Хўжакент қишлоғи яқинида жойлашган бўлиб, унинг баландлиги 2,5 м, кенлиги – 6 м, чуқурлиги – 4 м. Маданий қатламдан қўл чопқилари, парракчалар, тешгич, бигизлар топилган. Мусте даври манзиллари Бурчмулла яқинида Юсуфхона, Обираҳмат яқинида Чотқол 1-2, Кўкяйлов, Оқтош, Хўжакент-2, Чорвоқ сув омбори, Оҳангарон дарёси ҳавзаларидан топиб ўрганилган. Оҳангарон дарёсининг ўрта оқимидаги Туябўғиз сув омбори ҳавзасида, Бургулуксой оралиғида ўрта тош даврига оид меҳнат қуроллари топилган. Тошкент вилоятининг тоғ ва тоғ олди ҳудудларидан ташқари, текисликларида ҳам мусте даврига оид манзиллар ўрганилди.
- Зоғариқ – Тошкентдан 15 км шимолда Черняевка қишлоғи ҳудудида жойлашган. Маданий қатламдан нуклеуслар, қирғичлар, тешгичлар, найза учи пайконлари топилган.
- Қорақамиш – Қорақамиш жарлиги соҳилида жойлашган бўлиб, унинг қатламида тош пичоқлар, парракчалар нуклеуслар каби меҳнат қуроллари кам микдорда топилган.
- Бўзсув–1 – Бўзсув канали соҳили яқинида топилиб, унинг қатламида 250 га яқин тошдан қилинган меҳнат қуроллари топилган. Бўзсув–2, 3, 4, 5, 6, Чирчиқ дарёсининг юқори қисмида Кўприкбоши, Юсуфхона, Оқтош, Тўсик манзиллари ўрганилган.
- Сурхондарё вилояти ҳудудида ҳам мусте даври манзиллари ўрганилган. Шу нарсани таъкидлаш жоизки, мусте даври манзиллари дастлаб Сурхондарё вилояти ҳудудида ўрганилган. Шундай манзиллардан бири Тешиктош ҳисобланади.

- Тешиктош – ғор макони Бойсун тоғидаги Завгалашгансой дарасида жойлашган бўлиб, унинг кириш қисми 20 м, чуқурлиги-21 м, баландлиги – 9 м. Манзил 5 та маданий қатламдан иборат бўлиб, ундан 3000 га яқин меҳнат қуроллари топилган. Маданий қатламнинг 25 см чуқурлигида 8-9 ёшли неандертал бола бош суяги топилган бўлиб, В.П.Алексеев хулосасига кўра, у ўғил бола эмас, балки қиз бола бўлган. Тешиктошликлар машғулоти овчилик, термачилик бўлиб, неандерталлар фаолият олиб борган.
- Амир Темур – ғор макони Бойсун тоғида жойлашган бўлиб 3 маданий қатламдан иборат. Қуйи маданий қатлами мустъе даврига оид. Тўпаланг дарёси бўйларида мустъе даври кишиларининг меҳнат қуроллари топилган.
- Фарғона водийсида мустъе даврига оид Сарикқўрғон, Этикчи, Қайроққум, Сўх, Обишир, Кувасой, Чунгара Каримқўл, Селенғур манзиллари ва Қопчиғой устахонаси ўрганилган.
- Қизилқумдаги Кўкча тоғида Қизилнура устахонаси, Қорақалпоғистон Республикасининг Устюрт ҳудудида Есен-1, Шахпахта, Камасти манзиллари, Қашқадарё ҳудудида мустъе даврига оид Ангилон манзили ўрганилди.
- Хоразм вилоятининг Тупроққалъа массивида мустъе даврига оид манзиллар мавжудлиги аниқланган.
- Шундай қилиб, мустъе даврига келиб Ўзбекистон ҳудудида одамларнинг жойлашиш географияси кенгайган.
- Марказий Осиёнинг бошқа мустақил давлатлар ҳудудларида мустъе даври манзиллари кенг миқёсда ўрганилган.
- **Туркманистон Республикаси ҳудудида мустъе даври манзиллари:**
- А.П.Окладников томонидан Янгажа, Қора Тангир, Бек арслонтоғ, Томчисув, Қашқирбулоқ, Жанурпа ва Узбой бўйларида мустъе даври манзиллари ўрганилган.
- Жанубий Қозоғистон ҳудудидаги ашел ва мустъе даври манзиллари, Такали 1, 2, 3, Бўриқазигон, Танир Казигон, Кичик Қоратоғ Шабакти-1, Учбулоқ, Шабакти, Бургутли, Узунбулоқ, Чукан Валихонов Такали 1, 2, 3 манзиллари, Қоратоғ яқинидаги Такали чашмаси атрофидан топилиб, ашел-мустъе даврига оидлиги аниқланган.

- Шабакти 1 – Жамбул вилоятидаги Сарисув тумани ҳудудида жойлашган.
- Қирғизистон ҳудудида илк ва мустъе даврига оид манзиллар ҳам ўрганилган.
- Тожикистон давлати ҳудудида илк ва ўрта тош даври манзиллари кенгрок ўрганилган.
- Қоратоғ-1 – Душанбе шаҳридан 50 км жануби-шарқда бўлиб, унинг маданий қатламларидан қирғич, тешгич, чоппер, учириндилар, тош парчалари олинган.
- Ҳаволанг – Ҳаволанг қишлоғи ҳудудида жойлашиб, илк ва мустъе даврига оид меҳнат қуроллари топилган.
- Лохутий-1 – жой манзилининг маданий қатламидан қирғич, қирғиччалар, чопқилар топилган.
- Оғзикичик – Дангара қишлоғидаги Шаршар қишлоғи ҳудудида жойлашган. Маданий қатламдан қирғичлар, сихчалар, парракчалар, гулхан излари топилган.
- Қора–Бура манзили Шиниул қишлоғи ҳудудида жойлашган, маданий қатламдан 8000дан ортиқ меҳнат қуроллари топилган.
- Қайроққум – Сирдарёнинг чап соҳилига яқин ҳудуд, бу ердан 31 дан зиёд очиқ шаклдаги манзилгоҳлар топиб ўрганилган.
- Шундай қилиб, Марказий Осиёнинг тоғ ва тоғ олди ҳудудлари ва пасттекисликлари илк тош ва мустъе даври одамлари томонидан ўзлаштирилган. Ибтидоий одамларнинг маданий излари кўпчилик ҳолларда ғорлардан топиб ўрганилган, демак ибтидоий одамлар ғорларни асосий макон қилиб олганлар.

Мустье (Ўрта тош даври манзиллари)

Тешиктош, Обираҳмат, Қўтирбулоқ, Учтут, Зирабулоқ, Қорасу, Сари Арна, Бетпак-8, Бетпак-12, Музбел Такали, Туколи 1-5.

Қайроққум, Хожа-Гор, Қоратумшук, Шохта, Қора-Бум, Оқ-Жар, Оғзикичик, Қашқирбулоқ, Жанурпа, Қоратангир

■ СЎНГГИ ПАЛЕОЛИТ ДАВРИ МАНЗИЛЛАРИ

- Сўнги тош даври манзиллари Ўрта Осиё ҳудудида кам ўрганилган, Мустье даврига оид бир қанча манзилларнинг маданий қатламларидан сўнги тош даврига оид ашёлар топилган бўлиб, натижада бу манзилларда одамлар узоқ вақт фаолият олиб борганлиги исботланган.
- Қўлбулоқнинг 1, 2, 3 қатламлари сўнги тош даврига оид бўлиб, гулхан излари, тишли тош қуроллар, қирғичлар, сихчалар, пластинкалар, тош пичоқлар топилган. Бундай меҳнат қуроллари Бўзсув-1, Туябўғиз манзилгоҳлари маданий қатламларида ҳам мавжуд бўлган.
- Бўзсув-1, 2, 4 – Тошкентнинг ғарбида Қорақамиш жари соҳилидан топиб ўрганилган маконлар.
- Туябўғиз 1, 2, 3, 4, 5, 6 очик услубга эга бўлган макон-манзиллар. Туябўғиз сув омбори атрофида ўрганилган, Самарқанд вилояти ҳудудида Самарқанд, Такалисой, Хўжамазгил маконлари топилиб, тош пичоқ, қирғич, парракчалар, чопкилар, кесгичлар, ўроқ-рандалар каби меҳнат қуроллари олинган.
- Жанубий Қозоғистон ҳудудида Аччисой, Сари-Арка, Бетпак-7, Есен-2, Карабас, Ангренсар-2, Семиз-Бугу, Қорабош-3, Тулкили жой маконлари ўрганилган.
- Туркманистон ҳудудида Янгажа-II жой-макон ва устахона бўлган.

ЎРТА ОСИЁ МЕЗОЛИТ ДАВРИДА. МЕЗОЛИТ ДАВРИ ҚОЯТОШ СУРАТЛАРИ

- Режа:
- 1. Мезолит даври умумий тавсифи. Даврлаштириш ва хронология.
- 2. Мезолит даврининг ўрганилиш тарихи.
- 3. Мезолит маданияти ва уларнинг ҳудудий вариантларга бўлиниши.
- 4. Хўжалик ва моддий маданият.
- 5. Мезолит даври қоятош суратлари.

- Марказий Осиё ҳудуди (ҳозирги Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон, Қирғизистон мустақил давлатлари ва Қозоғистон давлатининг жанубий қисми ҳудудлари) қадимдан бошлаб инсониятнинг илк маданий марказларидан бири бўлган. Рим тарихчиси Трог Ромул “Ўрта Осиёликлар қадимийликда Мисрликлар билан баҳслаша оладилар” деб қайд этган эди.
- Марказий Осиё ҳудудида қадимги тош, бронза даврларига оид кўплаб ибтидоий манзиллар, қабрлар, қадимги даврга оид шаҳарлар қолдиқлари ўрганилиб, унинг натижалари илмий жамоатчиликка эълон қилинган эди.
- Марказий Осиё ҳудудида шўролар ҳокимияти даврида археологик тадқиқотлар олиб борилиб, унинг натижалари М.Ж.Жўрақулов “Ўрта Осиёнинг ибтидоий археологияси (1984 й.), Ж.Кабилов, А.С.Сагдуллаевларнинг “Ўрта Осиё археологияси (1990) ўқув қўлланмаларида акс эттирилган.
- Мезолит – ўрта тош даври бўлиб, юнонча мезос – ўрта, литос – тош демакдир.
- Сўнгги палеолит даври мезолитни бошланиши билан улуғ музликлар (Миндилов, Рис, Вюри) эрий бошлайди. Иқлим барқарорлашиб, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси аста-секин ҳозирги замон ҳайвонлари ва ўсимликлари қиёфасига кира бошлайди. Демак, табиатдаги, ҳайвонот дунёсидаги бу буюк ўзгаришлар билан янги давр, яъни мезолит даври бошланади. Олимларнинг фикрича, бу давр мил.авв. 12–7 минг йилликларда бошланиб, мил.авв. 6–5 минг йилликларгача давом этган. Музлик шимолда Болтиқ денгизининг ҳозирги чегарасига яқин бўлган чегарани ташкил этган ва ката-кичик бўлган ботқоқликлар пайдо бўлган. Жанубий туманларда кенг япроқли дарахт ўрмонлари вужудга келган. Волга, Дон, Днепр дарёларининг қуйи оқимидан жануброқда Қозоғистон, Ўрта Осиё ва жанубий Сибир районларида ҳайвонлар учун яйлов-чўл зонаси вужудга келган, музликни эриши билан шимолдан жанубга келган шохдор буғулар энди шимолга кўчиб ўта бошлади. Узун жунли мамонтлар ҳам тугаб, бу йирик ҳайвонлар, яъни макролитлар ўрнига кичик, тез чопар микролитлар вужудга келди. Бу ҳайвонларни вужудга келиши ўқ-ёйни кашф этилиши билан боғлиқ эди. Яъни бу билан инсоният йирик ҳайвонлардан кўрқиб хавфини тугатди ва овчиликнинг янги усуларини кашф этди ва овчилик ибтидоий кишиларнинг ҳаёт манбаига айланди. Ҳайвонларни қўлга ўргатиш бошланди. Биринчи қўлга ўргатилган ҳайвон эса ит эди. Бу давр одамлари ўсимлик илдизи билан эмас, балки мазали меваларни еб тирикчилик қиладиган бўлганлар. Суякдан қуроллар ясалган (қармоқ). Дарахт новдаларидан саватлар тўқиганлар.

- Мезолит даврида ўтроқ ҳаёт тарзи бошланган ва музликдан бўшаган янги ерларни ўзлаштиришга киришганлар, инсониятнинг меҳнат қуроллари ҳам такомиллашиб, ҳар хил геометрик шаклдаги кичик тош – микролит қуроллари пайдо бўлди. Дастлаб бу қуролларни Франциянинг жанубида яшаган арунта қабилалари ишлатганлар, бу 1887 йилги археологик текширишлар натижасида аниқланган. Мезолит даврида Ўрта Осиёда ҳам иқлим қулай бўлган, 1970-80 йилларда Исломов Сух яқинидаги Обишир манзилгоҳини ўрганган. Ғорнинг қуёшга қараган томонида унғурлар бўлиб, Обишир ва ФОбишир-5дан мезолит ёдгорликлари топилган. Фарғона водийсидан 100дан ортиқ манзиллар топилган. Яна Тошкентнинг Сарикамиш туманидаги Бўзсув сойининг 2 irmoғи қўшилиши жойидаги Қўшилиш манзилгоҳи аниқланди. Сурхондарё вилоятидан Айритом, Каттақўрғон, Заранжукчут Дуканхона, Эски Термиз, Подахона, Октош ёдгорликлари аниқланди. 1930 йилда Г.Ф.Парфинов Мачай ғорини текширди. 1970-80 йилларда Исломов шу ерда яна қазилма ишларини олиб бориб, маданий қатламни аниқлади. Бу ердан топилган 80% қуроллар овчилик ва ҳайвон терисини ишлаш қуроллари бўлган. Бу қуроллар мил.авв 7–6 минг йилликларга бориб тақалади. Лекин бу асрда ўрта ва яқин шарқда неолит даври гуллаб яшаган даври бўлган.
- Ўзбекистондаги мезолит даври ёдгорликлари қўшилиш маданияти. 1) Мил. авв 11–10 йилликлар 2)Обишир маданияти. 3) Мачай маданияти 7–6 минг йилликлар. Бу даврда диний тасаввурлар ҳам вужудга келган (Кайла, Туткаул, Мачайдан)лиги аниқланган. Кайла ғоридан топилган мозорда чалқанчасига ётқизилган, устига оҳра (қизил) ранг сепилган, оёқлари букилган скелетлар топилган бўлиб, аёллар ёнидан тақинчоқлар, тошмунчоқлар топилган. Сурхондарёни Зараутсой қоя суратлари шулар жумласидандир. Булар қизил ранг билан ишланган, аввалги ҳайвонларни ов қилиш манзараси тасвирланган, овчиларнинг ёнларида ити, устларида ёпинчиқ, қўлларида ўқ-ёй ва палахмон тошлари бўлган.
- Бу даврда ертўлалар, лойдан уйлар қуришган, доимий ўтроқ ҳаёт тарзи барпо бўлган.

■ **Ўзбекистон ҳудудида мезолит даври манзиллари**

- Сурхондарё вилоятининг Бойсун тоғида Мачай ғор манзили – юқори ва ўрта Мачай қишлоқлари ўртасида жойлашган, унинг кенглиги – 20 м, чуқурлиги – 2 м, баландлиги – 3,5–5 м. Маданий қатламдан тош ва суяк қуроллари топилган.
- Айиртом – Термиз шаҳаридан 18 км шарқда, Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган.
- Фарғона водийсининг жанубидаги Катрон тоғининг жанубида Обишир II, Обишир V маконлари ўрганилди.
- Обишир II – Хайдаркон шаҳаридан 5 км узоқликда жойлашган, унинг кенглиги – 25 м, баландлиги – 12 м, чуқурлиги – 6 м.
- Обишир-5 – Обишир II яқинида жойлашган, унинг кенглиги – 8 , баландлиги – 10 м, чуқурлиги – 6 м. Бу икки ғор-макон қатламларидан парракчалар, пичоқ кадамалари, қирғичлар, тешгичлар, микролитлар, бигизлар, ўроқ-рандалар топилган.
- Марказий Фарғона ҳудудида мезолит даври манзиллари кўплаб ўрганилган. Шулардан: Шўркўл, Аччикўл, Янгиқадам, Замбар, Тойпоқкўл, Дамкўл, Босқум каби очиқ шаклдаги манзиллар бўлган. Зарафшон воҳасида мезолит даври манзиллари ўрганилган.
- Сазогон II – манзил маданий қатламидан 2300 та тош қуроллар олинган. Тош парчалари – 74 %, парракчалар 20,1 %.
- Чорбаки – Бухоро вилояти Газли шаҳари яқинида жойлашган, унинг маданий қатламидан олинган қуроллар Сазагон-II меҳнат қуролларига ўхшайди.
- Тошкент шаҳрининг ғарб томонидаги Қорақамиш жарлиги атрофида Бўзсув II, Қўшилиш мезолит даври жой-маконлари ўрганилган. Маданий қатламлардан қирғичлар, геометрик қуроллар, пластинкалар, тош пичоқ, меҳнат қуроллари олинган. Маданий қатламлардан қўй, эчки, бука ва сигирнинг суяклари топилган, манзиллар бундан 12 – 13 минг йилликка оид. Шимоли-ғарбий Устюрт ҳудудидаги Жайронқудуқ ва Айдабол қудуқлари атрофидан 30 та манзиллар ўрганилган.

- **Ҳисор маданияти** – мил. ав. 6–3 минг йилликларга оид неолит даври археологик мажмуаси. Асосий ёдгорликлари Тожикистоннинг Ёвонсу, Вахш, Қизилсув, Кофар, Ниҳон дарёлари ҳавзаларида қайд этилган. Ҳисор маданияти 1948 йил А.П.Окладников томонидан кашф этилган; асосий ёдгорликлари Тутковул, Сайёд, Қози Берди ва бошқалар. Бу маданият даврий жиҳатдан Ўзбекистондаги Қалтаминор ва Туркменистондаги Жойтун археологик маданиятлари билан бир вақтга тўғри келади. Топилмалари тош суякдан ясалган қуроллар, ҳар хил маиший ўчоқлардан иборат. Тош қуроллар ясашда оҳактош, кварцит, серпантин, яшма каби материаллардан фойдаланилган. Ҳозиргача Ҳисор маданияти ёдгорликларида сопол буюм намуналарини учрамаслиги тадқиқотчилар учун ечилмаган муаммо бўлиб қолмоқда. Қолбуки Қалтаминор маданияти даврида Ўрта Осиёда сопол идиш тайёрлангани маълум эди. Ҳисор маданияти соҳибларини хўжалик жиҳатдан эндигина ўтроқлашаётган овчилар, теримчилик билан тирикчилик қилувчилар ташкил этарди деб ҳисоблаш мумкин. Деҳқончиликнинг илк белгилари фақат Ҳисор маданиятининг сўнгги даврида пайдо бўлган.
- **Жойтун маданияти** – Ўрта Осиёнинг неолит даврига оид энг қадимги ўтроқ деҳқончилик маданияти марказларидан бири (мил.ав. 6–5 минг йилликлар). Ашхободдан 30 км шимолда жойлашган қадимги ўтроқ деҳқонлар қишлоғи харобаси номидан олинган. 1952 йилда Жанубий Туркменистон археология комплекс экспедицияси қазилар ишларини олиб борган. Ундан ортик ёдгорликлар (Чағиллитепа, Пессежиктепа, Чопонтепа, Найзатепа, Жойтун ва б.)ни текширган. Бу уруғдошлик манзилгоҳларининг ҳар бири 0,5–2 га майдонни эгаллаган. Сомонли гуваладан қурилган бир хонали уйлар (25–45 м²) сахни оч ганчли лой билан сувалган, айримлари қизил ва қора рангга бўялган. Ҳар бир хонада ўчоқ, ғалла ўраси, супа бўлган. Айрим хоналар ўртасида катта оташкада бўлиб, умумий саждагоҳ вазифасини ўтаган. Манзилгоҳларда омбор, сопол идишлар пишириладиган майдончалар бўлган. Уч маданий қатламдан иборат Жойтун манзилгоҳи (Жойтун маданияти шу номдан олинган) тўла ўрганилган. Унинг майдони 0,5 га, юқори қатлами 35–40 хонадан, ўрта қатлами 29 хонадан иборат. Манзилгоҳлардан болалар суяги топилган, катталар ташқарига қўмилган. Аҳоли асосан деҳқончилик, чорвачилик, овчилик билан шуғулланган.

- Сопол идишлар сомонли лойдан ишланиб, баъзиларининг сирти қизил ангоб билан бўялган. Тош ва лой (сополдан) ишланган аёл ва ҳайвон ҳайкалчалари, тош, суяк ва чиғаноқлардан ясалган тумор, мунчоқ ва бошқа турли тақинчоқлар кўп топилган. Жойтун маданияти Каспий бўйидаги мезолит даври маданияти асосида вужудга келган. У ибтидоий деҳқончилик маданиятининг жаҳондаги ноёб обидаларидан бири ҳисобланади.
- **Сувёрган маданияти** – Хоразм воҳасининг чўл зонасига оид жез даври археологик маданияти (мил.ав. 2 минг йилликнинг 1-ярми, 1 минг йиллик бошлари). Амударёнинг қадимги дельтаси ўнг томонидаги чўл ичига ёриб киргани учун Сувёрган номи билан аталган. Хоразм археология-этнография экспедицияси (1945–1946 йиллар С.П.Толстов, Я.Ғуломов, М.А.Итина ва томонидан тадқиқ этилган. Сувёрган маданияти қабилалари, С.П.Толстовнинг фикрича, Ўрта Осиёнинг жануби-ғарбий вилоятларидан Хоразмга келган янги этник гуруҳ бўлиб, уларнинг моддий маданияти жанубнинг ўтроқ деҳқончилик маданиятига ўхшаш бўлган. Сувёрган маданияти ўз тараққиётида 3 босқични (Қамишли, Бозорқалъа, Қовунчи) босиб ўтган. Сувёрган маданиятига оид сопол идишлар яхши пиширилиб, сирти қизилга бўялган; сиртига тўқ қизил рангда гул солинган сопол парчалари, тош ёрғучоқлар ва деҳқончилик қуроллари ҳам учрайди. Аммо сополларнинг сирти жанубнинг қадимги деҳқончилик қабилаларининг сопол буюмларидан фарқ қилиб, асосан тўрсимон чизма нақш ва схематик бошоқ тасвири билан безатилган. Бу топилмалар мил.авв. 2 минг йилликнинг ўрталарида Ўрта Осиё қабилаларининг йирик кўчишларидан далолат беради. Жануб ва жанубий-шарқий йўналишлардаги 2 йирик кўчиш мил.авв. 2 минг йилликнинг охири 1 минг йилликнинг бошларига тўғри келади. Бу босқичда Сувёрган маданияти жамоалари бўлган қабилалар ҳам фаол иштирок этган. Археологик топилмалар ушбу шимолий чорвадор қабилаларнинг Ўзбой, Атрек, Тажан, Мурғоб, Амударё ва Сирдарё irmoқлари бўйлаб ҳаракат қилганликларини кўрсатади. Мил.авв. 1 минг йилликнинг бошларига келиб, Сувёрган маданияти ўрнига Амиробод маданияти пайдо бўлган.

- 1936 йил археологлар С.Н.Бибиков ва Е.В.Жиров томонидан мезолит даврига оид Кримнинг жанубий томонидан (Балакалов туман) Мурзаккоба ғори топилган. Бу ғордан 40-50 ёшлардаги эркак ва ёш аёлнинг суяклари топилган (кўмилган ҳолда). Скелетлар ёнма-ён жойлашиб, эркакнинг ўнг қўли суяги аёл скелети суяқларининг тагида жойлашган. Иккала кўмилувчиларнинг танаси тошлар билан қопланган. Аёлнинг ҳаётлик пайтида иккала қўлининг кичкина (охирги) бармоғи ҳам кесилган. Хулосаларга кўра, бу одат ё магия билан боғлиқ ёки шу даврнинг маданиятига хослигидир. Бундай бармоқ кесилиши ёки тешилиши бошқа давлатларда ҳам қўлланилиши аниқ бўлган. Бундай одат Африкаликлар, Австралияликлар ва Америка индейцлари аёлларида ҳам қўлланилган. Тош давридаги Европаликлар ҳам бу урфни қўллашган, бунга мисол қилиб Франциянинг Пирения деворий қолдиқларида қўл изининг энг сўнгги бармоғи йўқлигини келтириши мумкин. Мурзаккоба ғоридан яна кремендан ясалган қуроллар (кесувчи, скрепкалар, пластинка ва микролитлар ҳамда миниатюрага оид ишлар, геометрик чизиклар), суякдан ясалган қуроллар, ҳайвонларнинг тиш ва шохлари, суяклари топилган (ёввойи чўчка ва балиқ). Юқори палеолит даври билан мезолит даврини солиштириб кўрилганда, ҳаво иқлими анча илиқ ва нам бўлган. *Helix* уруғига оид моллюска ва шиллиққуртлар мезолит даври одамларининг овқатланиши учун асосий емиш ҳисобланган. Мурзаккоба ғоридаги эркак суяклари скелети бўйича Е.В.Жиров изланиш олиб борган. Ташқи кўринишини эса М.М.Герасимов ўрганган. Эркак шахсининг ташқи кўринишини қайта ишлашда М.М.Герасимов фикрича, бўйининг узунлиги 180 смлиги билан фарқ қиларди. Унинг бош қафаси катта ҳажмда. Мускул толалари яхши ривожланган. Ўрта ҳажмдаги пешона қалин қош билан чегараланган. Ваҳоланки, бу юз характери кўрсатмайди, лекин кучлилигини тасдиқлайди. Юзининг узунлигига қарамадан бурнининг узунлиги сезиларли даражада. Тор, баланд бурун ўзининг чиройлилиги билан ажралиб туради. Ўта чуқур жойлашган кўз, кўз бурчакларида ўзини характери кўрсатиб турарди. Яноқ суяклари бўртган, кўпол тузилишда, пастки жағи ўта катта. Бош тузилиши тўғри ва мағрур.

- Шан-коба даврида об-ҳаво ҳали салқин эди. Йўқ бўлиб кетган ҳайвонлар: ертўла шери, гигант кийик, сайгалар яшашган. Шан-коба ва Фатма-коба ғорларининг кираверишида эрта мезолит даврига оид тошлар топилган. Тоғли Кримнинг Мурзак-коба ғоридан мезолит даврига оид мозорлар топилган. Фатма-коба ғоридан эркак кишининг ёнбошлаб кўмилган мозори, Мурзак-коба ғоридан эса жуфтлик, яъни аёл ва эркакнинг бир-бирига яқин ҳолда кўмилганлиги топилган.
- Ибтидоий тасвирий санъат ёдгорликлари ҳам Ўзбекистоннинг бир нечта туманларидан топиб текширилди. Улар асосан ғорларга ва қоятошларга қизил бўёқ билан ёки тошларга ўйиб солинган ҳамда ов манзараларини тасвирловчи расмлар бўлиб, энг қадимгилари мезолит, неолит ва бронза даврларига мансубдир. Бундай қадимги тасвирий санъат обидалари Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги Заравутсой дарасида, Сирдарё вилояти Жиззах туманидаги Такатош мавзесида, Бухоро вилояти Навоий туманидаги Сармиш ва Қора унгурсой ҳамда Оҳангарон водийсидаги Каразов дарасида, Тошкент вилояти Хўжакент қишлоғи яқинида ва бошқа кўпгина жойларда топиб текширилди. Бу ёдгорликлар орасида Заравут камар ва Такатош суратлари айниқса диққатга сазовордир. Заравут камар суратлари қизил бўёқ билан ишланган. Унда асосан ёввойи буқаларни ов қилиш манзараси тасвирланган. Манзаралардан бирида овчилар гуруҳи ёввойи буқаларни ўраб олаётгани ёки ёпинчик ёпиниб ўқ-ёй ҳамда сопқонлар отаётгани тасвирланган. Такатошдаги суратлар қояга ўйилган. Манзаралардан бирида ўндан ортиқ овчи ёввойи буқа ва тоғ эчкилари подасини ўраб олиб, камалакдан ўқ узаётгани тасвирланган. Ўртада каттароқ қилиб бир аёлнинг расми солинган. Суратда итлар ҳам бор.

ЎРТА ОСИЁДА НЕОЛИТ ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИ

- **Режа:**
- Неолит даври умумий тавсифи. Ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклининг шаклланиши ва тараққиёти.
- Жойтун маданияти.
- Калтаминор доирасидаги маданиятлар.
- Ҳисор маданий-тарихий бирлиги.
- Ўрта Осиёнинг неолит даври қабилалари моддий маданияти ва хўжалиги.

- Неолит даврида ишлаб чиқаришга асосланган кўп тармоқли хўжалик соҳалари мавжуд бўлган. Тарихий тараққиёт ва ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши юз берди, натижада янги ҳудудлар ўзлаштирилди. Деҳқончилик, чорвачилик хўжаликлари кириб келди, овчилик ва термачилик хўжалиги ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Инсонлар янги ҳудудларни ўзлаштириб, шу ерларда жойлаша бошладилар. Натижада турли географик шарт-шароитга тушиб қолиб, шу муҳитга хос хўжалик йўналишини олиб борганлар.
- Марказий Осиёнинг барча ҳудудида табиий шароит бир хил эмас эди. Бу эса хўжалик маданий ривожланишининг нотекис бўлишига олиб келган. Неолит даврида жанубий ҳудудлар иссиқ минтақа бўлиб, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчиликнинг ривожланишига имконият яратган.
- Марказий ва шимолий ҳудудларда овчилик, термачилик, ҳунармандчилик хўжалик йўналишлари мавжуд бўлган. Неолит даврида тош болғалар хўжаликда кенг ишлатилган. Бу тарихий даврда инсоният кундалик турмуш тарзига лой меъморчилиги билимини олиб кирди.
- Кулолчилик билими ўзлаштирилиши натижасида лойдан хилма-хил катта ва кичик ҳажмдаги идишлар ясаб, уларни оловда пиширганлар. Шу билан бирга тўқимачилик, кemasозлик, пахсадан, ёғочдан уй-жойлар қурилиши билимлари ҳам ихтиро қилинди.
- **Ўзбекистон ҳудудида неолит даври манзиллари**
- Ўзбекистон ҳудудида неолит даври маданиятини Хоразм воҳасида ўрганилишдан бошланди. С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси ходимлари томонидан Ақчадарё ҳавзасида неолит даври манзиллари кенг миқёсда ўрганилди.
- Тўрткўл туманидаги Калтаминор канали яқинида Ёнбош-4 манзили атрофлича ўрганилди. Унинг майдони 24x17 м, ярим ертўла чайла қолдиғи топилган. Чайла қурилишида ёғоч устун, новда, қамиш ва лой ишлатилган. Манзил ички қисмида 0,20 см айлана шаклидаги чуқурчалар бўлиб, улар устунлар учун мўлжалланган. Чайла ўртасида тўғри бурчакка эга бўлган оташгоҳ жойлашган. Ҳар устун атрофида ўчоқ излари жойлашган, чайлада 120–125 киши яшаган. Маданий қатламда найза ўқлари, қирғич, пластинка каби меҳнат қуроллари, балиқ, ёввойи чўчқа, қирғовул, сув қушлари суяклари, ўрдак, тоғ ва тошбақа тухумлари пўчоқлари, жийда данаклари топилган.

- Суякларнинг 90% и балиқ суяклари бўлган, айниқса лакқа суяклари кўпчиликни ташкил қилган. Бу қабилалар томонидан яратилган маданият тарихда «Калтаминор маданияти» номини олди. Калтаминорликлар ҳаётида ўзлаштирувчи ҳўжалик бўлиб, овчилик ва термачилик билан шуғулланганлар. Калтаминор маданияти Зарафшон воҳасига ҳам тарқалган.
- Қашқадарё ва Зарафшон дарёларининг куйи оқимида Катта ва Кичик Тузкон, Гужайли ва Моҳондарёнинг қуриб қолган ўзанларидан 75 та неолит даври манзиллари топиб ўрганилди. Неолит даври манзиллари Катта Тузкон атрофидан 35та, Кичик Тузконда эса 3та манзил аниқланди. Моҳондарё, Эчки Қирон, Қоронғи Шўр ва Қумсултондан ҳам топилган.
- Дарвозақир-І – Катта Тузкон кўли яқинида жойлашиб, унинг маданий қатламидан тош болға, қирғич, тешгич, ўроқ-ранда, парма топилган бўлса, иккинчи маданий қатламдан эса гулхан қолдиқлари, оз микдорда тош қуроллар топилган, учинчи қатламдан эса ўчок, турар-жой қолдиғи, тош болта, тўлқинли чизиклар билан безатилган сопол ашёлари ва ҳайвон суяклари топилган. Чиғанок ва мармардан ясалган ҳар хил шаклдаги мунчоқлар ҳам топилган. Ҳар хил безакка эга бўлган идишлар ҳам олинган. Моҳондарё ўзани атрофидан 35та неолит даври жой-маконлари қолдиғи топиб ўрганилди. Манзил ҳажми катта эмас, яъни 81 м (7х 11,6 м) режаси тўғри тўртбурчакли бўлиб, унинг ҳар жойида чуқурчалар мавжуд, булар устунларга мўлжалланган. Қурилиш ашёси ёғоч устун, қамиш ва лой ҳисобланган.
- Кичик Тузкон манзиллари – Гужайли соҳиллари бўйлаб жойлашиб, 3та жой-макон ўрганилди. Маданий қатламдан қирғич, тешгич, ўроқ, пластинкалар, сопол идишлар парчалари олинган.
- Қоронғишўр жой-макони – Катта Тузкон кўлидан 100 км шимоли- ғарбдаги шу номдаги кўл атрофида жойлашган. Маданий қатламдан 750 та тош ашёлари ва идиш синиқлари топилган.
- Қизилқир-І – Бухоро воҳасидаги неолит даври манзили. Шу билан бирга шу номдаги устахона ҳам топилди.

- Пайкент маконлари – Қашқадарё этакларидаги Қумсултон ва Пайкент пасттекисликларида топилган. Бу манзиллар маданий қатламларидан тош болға, қирғич, тешгич, ўроқ қадамалари ва идиш-товоқ синиқлари топилган.
- Чинкелди жой-макони – Қизилқумда топиб ўрганилган бўлиб, манзил Зарафшон дарёсининг қуриб қолган ўзани Дарёсой соҳилида жойлашган. Маданий қатламдан йўнғич, қирғич, тош болға ва бошқа меҳнат қуроллари топилган.
- Шимолий-ғарбий Устюрт пасттекислигида ҳам неолит даври манзиллари жойлашган. Булар Жайронкудук ва Айдобол номидаги маконлар эди. Бу жой–маконлар маданий қатламларидан парраклар, тешгич, қирғичлар, ўқ учлари, идишлар парчалари олинган. Неолит даврига оид Шуманай ҳудудида Касанжол қабристонини топиб ўрганилди. Қабрда одам суяклари, унинг атрофидан эса денгиз чиғаноғидан ишланган мунчоқ, оҳра қолдиқлари, ўткир учли пайкон, чиғаноқдан ясалган санчки, сопол идишлар топилган. Устюртнинг шимолий-шарқ томонида 60дан ортиқ неолит даври манзиллари ўрганилган. Хоразм воҳасининг жанубий ҳудудида Туямўйин атрофларида 40га яқин неолит даври манзиллари ўрганилди. Султон Санжар, Карриқазил Қушбулоқ манзилларидир.
- Марказий Фарғонада ҳам неолит даврига оид 80дан ортиқ манзиллар ўрганилди. Чунончи: Замбар 1, 3, Янгиқадам 12, 13, 14, 16, 23, 25, Дарозқўл 1, 2, Сариксув, Мингбулоқ, Узунқўл 1, 5, Тайпоқ 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, Янгисув, Гўртепа, Дамқўл, Мадёр 1-16, Босқум I-IV ва х.к. Марказий Зарафшон ҳудудида неолит даври манзиллари ҳам топиб ўрганилди.
- Учаҳи-131, Сазагон-1, Сазагон-II, Жангал 1, Тепақўл-3, Замичатош, Оғалик, 25-Оёқагитма, 27-Эчкиликсой, Чорбакти, 29-Тим ва х.к.

■ Қозоғистон жанубида неолит даври манзиллари

- Қозоғистон жанубида неолит даврига оид жой-маконлар топиб ўрганилди. Шулардан: Бургутли, Учбулоқ, Қораунгур, Инкардарё, Жалпок, Саксовул- I, Агиспе, Космала манзилларидир. Бу манзиллар мил. ав. V-III минг йилликларга оиддир.

■

■ Тожикистон ҳудудида неолит даври манзиллари

- Тожикистон Республикаси ҳудудида неолит даври етарли даражада ўрганилмаган.
- Дарё водийлари, тоғ олди ва тоғлик ҳудудларида 200дан ортиқ неолит даври ёдгорликлари мавжудлиги аниқланган. Чунончи: Тутковул, Сой-Сайёд, Дарайи-шўр, Газиёнтепа, Кўхна Бой, Танги Таври, Гўёнипоён манзиллари бўлиб, «Хисор маданиятини» ташкил этади.
- Тутковул – Норин шаҳаридан 12 км узоқликда Тутковул қишлоғи ҳудудида жойлашган. Манзил кўп қатламли бўлиб, улардан 40 мингга яқин тош қуроллар ва идиш-товоқ парчалари топилган.
- Шундай қилиб, Ўрта Осиёдаги мураккаб давлатларда неолит даври манзиллари кенг суратда ўрганилган. Табиий шароитга ҳос хўжалик йўналиши мавжуд бўлган, бу ҳослик меҳнат қуролларида, уй-жой қурилишида намоён бўлган.

- **Шимолӣй ҳудуд хўжалиги**
- Термачилик
- Овчилик
- Чорвачилик
- Ҳунармандчилик
- Ўзлаштирувчи хўжалик
- **Жанубӣй ҳудуд хўжалиги**
- Деҳқончилик
- Ҳунармандчилик ва чорвачилик
- Уй-жой қурилиши, паҳса, гувалак, сомон
- Ишлаб чиқарувчи хўжалик
- **Неолит даври меҳнат қуруллари**
- Тошболта, теша, кесгич, тешгич, майда меҳнат қуруллари, бигиз, тош пичоқ, игна, пластинкалар, ўроқ-рапунлар
- **Неолит даври ҳайвонлари**
- Жайрон, ёввойи чўчқа, бугу сайғоқ, ёввойи от ва х.
- **Марказӣй Осиё ва Шарқ ҳудуди неолит даврида**
- Турон
- Олд Осиё
- Кичик Осиё
- Туркменистон
- Тожикистон
- Дарвозақир
- Қалтаминор
- Иерихон
- Тел-ес-Саван
- Чатал-Гуюк Хаджилар
- Жойтун Чақмоқли
- Хисор

ЎРТА ОСИЁДА ЭНЕОЛИТ ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИ

- **Режа:**
- Энеолит даври хронологияси ва тавсифи. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар. Сунъий суғориш.
- Ўрта Осиёнинг энеолит даври ёдгорликларининг ўрганилиш даражаси.
- Энеолит даври маданияти босқичлари. Манзилгоҳлар, қурилиш конструкцияси.
- Жанубий Туркменистоннинг энеолит даври комплексларининг вужудга келиши.
- Саразм маданияти. Манзилгоҳ, қурилиш ва моддий маданият.

■ **Марказий Осиёда Энеолит даври ёдгорликлари**

- Милоддан аввалги IV минг йилликдан III минг йиллик ўрталарида инсоният тарихининг янги тош даври хўжалигида металл қуролларни эгаллай бошлади. Мил.авв. IV минг йилликда инсонлар мисдан қуроллар яшашни ўзлаштириб олдилар. Бу тарих фанида энеолит даври номини олган. Мис ашёси дастлаб ердан соф ҳолда топилган. Мил. авв. IV минг йилликка келиб одамлар металлнинг ғоят қимматли хусусиятларини – кучли оловда суюқликка айланишини ва ҳар хил шаклга кириб, совутгандан кейин шу шаклни сақлаб қолишини билиб олганлар. Мисдан ишланган қуроллар тош қуролларига нисбатан анча такомиллашган бўлса-да, лекин мис чидамли ва оғир қуроллар яшаш учун яроқсиз бўлган. Мисдан асосан тақинчоқлар, ҳарбий қуроллар, уй-рўзғор буюмлари ясалган. Мисдан ясалган қуроллар тош қуролларни хўжалик ҳаётидан бутунлай сиқиб чиқара олмаган.

- Ўрта Осиё жамиятида қуйидаги янги маданий-тарихий жараёнлар энеолит даври билан боғлиқдир:

- Хўжаликни бошқа ҳамма турларига қараган ҳайдалма деҳқончиликнинг устунлик қилиши;
- Тошдан ишланган қуроллар кўп бўлгани ҳолда, мис қуролларнинг пайдо бўлиши;
- Катта-катта жамоаларнинг ривожланиши, пахсадан ва хом ғиштдан тикланган катта уйлар;
- Қулолчиликда муҳим техника ютуғи – хумдонларнинг ишлатилиши;
- Ўтроқчилик хўжалигининг ривожланиши, ибтидоий жамоа бирлашмаларининг қурилишида хом ғиштни ишлатилиши.
- Турли ҳайвонларнинг лойдан ясалган ҳайкалчалари;
- Рангдор сопол буюмлар, яъни турли тасвирлар ишланган сопол идишларининг мавжудлиги.

- Тожикистон ҳудудида энеолит ёдгорликларидан бири юқори Зарафшоннинг Панжикент шаҳридан 15 км ғарбда топилган Саразм қишлоғи харобасидир. У деҳқончилик қабилаларининг Ўрта Осиёни шимолий-шарқига ёйилганлигидан далолат беради. Саразм қишлоғи харобалари 10 та тепаликда жойлашган бўлиб, умумий майдони 90 га. Саразм ёдгорлигининг маданий қатлами тўртта тарихий даврга бўлиниб, улар муҳим топилмаларга қараб бир-биридан фарқ қилади.

- Саразмда бир хонали ва хом ғиштдан ясалган кўп хонали уйлар, иккита ибодатхона ва қишлоқ кўчалари очилди. Қазилмалар натижасида уйлар ўртасида оилавий эътиқод жойи, думалоқ шаклда ишланган оловхона, тарози тошлари, тўқимачилик дастгоҳининг қисмлари, урчуқлар, пичоқ, ханжар, қармоқ, игна ва бигизлар, сопол идиш парчалари, мис, ойна, тақинчоқлар топилган. Шундай қилиб, Саразм ёдгорлиги бободехқонларимизнинг деҳқончилик хўжалиги ҳақида қимматли маълумотларни беради.
- Энеолит даври манзиллари Туркменистон Республикасининг Геоксюр воҳасида ўрганилди. Бу ҳудудда 12 та манзил ўрганилди. Режалаштирилиши айлана шаклда, қалинлиги 50 см девор билан ўраб олинган. Девор ўз навбатида ярим айлана шаклидаги кунгурлар билан кучайтирилган.
- Турон ҳудудида энеолит даври ҳанузгача археологик жиҳатдан ўрганилган эмас. Шу сабабдан Турон ҳудудидаги қабилаларнинг неолит ва бронза даври ўртасида бўлиб ўтган тарихий жараёнлар энеолит даврида номаълумлигича қолиб келмоқда. Турон замини қабилалари тўғридан-тўғри бронза ашёси билан таниш бўлиб, ундан меҳнат қуроли ясаб, хўжаликда фойдаланишга ўтишган. Ҳар ҳолда, Турон заминида неолит даври хўжалигини олиб борган қабилалар мил.авв. IV минг йилликлар даврида мис ашёси билан таниш бўлмаса керак.

ЎРТА ОСИЁДА БРОНЗА ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИ

- **Режа:**
- Бронза даврининг умумий хусусиятлари. Хронология ва даврлаштириш.
- Копетдоғ олди, Мурғоб воҳаси (Номозгоҳ) ҳудудлари ёдгорликлари.
- Сополли маданияти ва босқичлари.
- Саразм (III, IV) маданияти. Замонбобо, Сувёрган, Тозабогёб ва Чуст маданиятлари.
- Хўжалик шакллари. Манзилгоҳлар тузилиши ва режавий хусусиятлари, фортификация, уй-жой қурилиши, диний иншоотлар.
- Ҳунармандчилик. Тасвирий санъат ёдгорликлари.

- Бронза асри мил.ав III минг ўрталаридан – милоддан авв. II минг йиллик охиригача бўлган тарихий жараёни қамраб олади.
- Бронзанинг кашф этилиши (90 % мис ва 10 % қалай) тарихий тараққиётни сезиларли даражада тезлаштирди. Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, бронзанинг ватани Кичик Осиё ва Мессопотамия бўлган. Урта Осиёда бронза даври мил авв. III – II минг йилликларни қамраб олади. Бронза даври жамиятининг хўжалик соҳасида эришган катта ютуқларидан бири – суғорма деҳқончилиكنинг кенг ёйилиши ва мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида чорвачиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқишидир. Бронза даврида яшаган аجدодларимиз хўкиз, от, эшак ва туядан транспорт сифатида фойдаланганлар. Ҳайвонлар қўшиладиган ғилдиракли аравалар пайдо бўлган (Олтинтепа).
- Ўзбекистон ҳудудида бронза даври одамларининг ҳаётини тасвирловчи кўплаб манзилгоҳлар топиб ўрганилган. Бухоро вилояти Қоракўл тумани марказидан 15 км шимолий-шарқдаги Замонбобо кўли атрофида 1950 йилларда Я.Ғуломов, 1960 йилларда А.Асқаров тадқиқот ишлари олиб бориб бронза даври одамларининг макони ва қабристонини ўргандилар. Бу «Замонбобо маданияти» деб номланди. Замонбобо манзили ҳажми 170 кв.м бўлган ертўла турида бўлиб, икки чайла, кулолчилик хумдони ва бошқа ашёлар топилди. Қазилмалар вақтида ертўла ва унинг атрофидан ўчоқ ўрни, устунлар, ўрнатилган чуқурчалар, қорамол, эчки ва ёввойи ҳайвонларнинг суяклари, қорайиб кетган бугдой ва арпа донлари, қамиш ва похол қолдиклари, тошдан ясалган ёрғучоқ синиклари, чакмоқ мунчоқлар топилди. Замонбобо кўлининг шимолий соҳилидан 45та қабр очиб ўрганилди. Шундан 8таси жуфт, 27таси якка ҳолда дафн этилган жасадлар қайд этилди. Мозорлар лаҳад шаклида бўлиб, марҳумлар ўнг ва чап ёни билан она қорнида ётган чақалоқ сингари ғужанак шаклида кўмилган. Ўликлар ёлғиз, жуфт, баъзан учталаб кўмилган.
- Қуйи Амударё ҳавзасида 50 дан ортиқ бронза даври манзиллари топиб ўрганилиб, «Тозабөгёп» ва «Сувёрган» маданияти номларини олган. Манзиллар ярим ертўла шаклида бўлиб, уларнинг ҳажми 52х90х128 м. Тозабөгёпликлар ва Сувёрганликларда чорвачилик тараққий этган, деҳқончилик қисман мавжуд бўлган. Шу маданиятга мансуб Кўкча-3 қабри ўрганилди. 100та қабрдан 74 қабр очиб ўрганилган. Қабрлар ҳажми 1-1,5х1,7-1,9 м, 90 га яқин идишлар, зеб-зийнат буюмлари олинган.

- Самарқанд вилояти ҳудудида Мўминобод ёдгорлиги ўрганилиб, сопол идишлар, жездан қилинган меҳнат қуроллари, зеб-зийнат буюмлари топилган. Бронза даврига оид ашёлар Сурхондарё ҳудудида кенг миқёсда топиб ўрганилди. А.Асқаров қўп йиллар давомида Сополлитепа ёдгорлигини текширди ва жуда қўп ноёб ашёлар олишга муваффақ бўлди. Манзил тўрт томони тенг бўлиб, умумий ҳажми 4 га, мустаҳкамланган қисми 1 га Ёдгорликнинг ривожланиш тарихи 3та қурилиш давридан иборат бўлиб, биринчи даврда 30та кичик оила, иккинчисида – 61 та, учинчи даврда эса – 47та оила яшаган. Умумий аҳоли 320–350 киши бўлиб, 8 та маҳаллада яшаган. Уй хоналаридан 138 та қабр очиб ўрганилди, шулардан 125 таси якка жасад, 13 таси коллектив гўр бўлган. Эркаклар қабрларидан 26та металл қурол, аёллар қабрларидан эса 104та бронзадан ясалган буюмлар олинган. Маданий қатлам ва қабрлардан топилган идишлар 14 хилга бўлинган. Ёдгорликдан 16 минг ҳайвон суяклари олинди, шундан 63 % қўй ва эчки суяклари бўлган. Ёдгорлик қалинлиги 1,80-2 м I - шаклдаги йўлакчи девор билан ўраб олинган.
- Жез даври йирик ёдгорликларидан бири Жарқўтон бўлиб, Шеробод тумани ҳудудида жойлашган. Умумий ҳажми 100га бўлиб, алоҳида 3та арк, ибодатхонага эга. Ибодатхона тўғри бўлган шаклда (44,5x60м), томонлари қалинлиги 4–5 м девор билан ўраб олинган. Ёдгорликда қабристон айрим жойлашиб, ундан 730дан ортиқ қабрлар қазиб ўрганилди. Тадқиқотчи ёдгорликни «илк шаҳар» тоифасига киритган. Жарқўтон уч босқичдан иборат, яъни: Жарқўтон – 1500–1350 йиллар, Кўзали –1350–1200 йиллар, Муллали 1200–1000 йиллар.
- **Туркманистон ҳудудида жез даври ёдгорликлари**
- Туркманистон ҳудудида бронза даври ёдгорликларидан олинган ашёларга қараб икки маданият босқичга эга эканлигини тақлиф қилинди.
- Булардан бири Номозгоҳ IV–V илк ва ривожланган бронза даври милоддан аввалги III минг йиллик ўрталари – II минг йилликнинг биринчи ярмига оид, иккинчиси эса Номозгоҳ–VI сўнгги бронза давридир.
- Мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми ва охириларини қамраб олган. Номозгоҳ IV–V даври ёдгорликлари Қизил Арват, Тажан дарёси ва Қуйи Мурғоб бўйларида жойлашган Номозгоҳтепа, Ановтепа, Оқтепа, Олтинтепа, Тепкиттепа, Гонуртепа, Тоғолоқтепа ёдгорликлари текширилган. Шу ёдгорликлардан Номозгоҳтепа – 70 га, Олтинтепа – 30 га бўлиб, катта ҳажмдаги ёдгорликлардир. Номозгоҳтепада маданий қатлам 34 м бўлиб мил.ав IV минг йиллик ва II минг йиллик охиригача маданий ҳаёт бўлган.

- Олтинтепада В.М.Массон қўп йиллар давомида археологик қазиш ишларини олиб борди, натижада қисқа кўчалар, маҳаллалар, уй хоналари (ҳажми 50х70х100м) топилган. Ибодатхона ўрганилган, унинг пойдевори 55 м, баландлиги 12 м. Ёдгорлик тўрт томонини 2,5 – 3 м. мудофаа девори билан ўраб олинган, у айлана ва тўғри бурчакли кунгурлар билан мустаҳкамланган. Ёдгорлик дарвозасининг кириш қисми пилонларга бўлинган.
- **Тожикистон ҳудудида бронза даври ёдгорликлари**
- Кофирнигон, Вахш, Қизилсув дарёлари соҳилига яқин ҳудудларда бронза даври ёдгорликлари кенг миқёсда ўрганилган. Бешкент чўлида 75 та қабр ўрганилди, шулардан ноёб ашёларга бойлиги жиҳатидан Тулҳар қабри ажралиб туради. Шу билан бирга Тандирйўл, Вахш, Ойкўл, Қизилсув қабрлари ҳам ўрганилди.
- Саразмнинг маданий қатламлари бронза даврига оиддир.

ЎРТА ОСИЁДА ТЕМИР ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИ

- **Режа:**
- Темир даври умумий тавсифи. Хронология ва даврлаштириш.
- Ўрта Осиёнинг жанубий (Дахистон, Шимолий Парфия, Марғиёна, Шимолий Бактрия, Сўғд) ва шимолий (Уструшона, Фарғона, Чоч) ҳудудларининг темир даври маданиятлари.
- Хоразмнинг темир даври маданияти. Хўжалиги хусусиятлари ва уларнинг фарқлари. Манзилгоҳлар, фортификация, меъморчилик, моддий маданият, санъат.
- Ўрта Осиёнинг илк темир даври маданиятининг (рангдор сопол маданияти) пайдо бўлиш муаммолари.

- Инсоният темир билан танишиши мил.авв. III– II минг йилликка тўғри келади. Темир буюмларидан биринчи бўлиб Хетт қабилалари, кейинчалик Миср, Мессопотамия, Эрон ҳудудларидаги қабилалар ҳўжаликда кенг фойдаланишган. Темир 1500 ҳароратда эрийди. Ўрта Осиёда темир қуrollари мил.ав. VI–IV асрларга оиддир ва 30дан зиёд ёдгорликлар маданий қатламларидан олинган.
- Сурхондарё, Қашқадарё, Зарафшон ва Хоразм воҳаси, Фарғона водийси ҳудудларида темир қуrollари тарқалган.
- Ўзбекистон ҳудудида темир даври қуrollари Сурхондарё ҳудудидаги Кучуктепа, Қизилтепа, Ғозимулла, Қизилча, Бандихон, Талашкан-I ёдгорликлари маданий қатлаמידан топилган.
- Фарғона водийсида мил.авв. I минг йиллик бошларида Чуст маданияти тараққий этган. Бу ҳудудда 70дан ортиқ ёдгорликлар мавжудлиги қайд этилган. Шулардан энг йириклари Чуст, Далварзинтепа, Ашқолтепа, Бозтепа, Чимбой, Эйлатан ва бошқалар.
- Қашқадарё ҳудудида Ерқўрғон, Даратепа, Узунқир, Сангиртепа Падоектепа ва Кеш ёдгорликлари жойлашган.
- Марказий Зарафшон ҳудудидаги Мароқанда, Кўктепа ёдгорликлари темир даврига оид.
- Милоддан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёда содир бўлган иқтисодий туб ўзгаришлар Тошкент воҳаси аҳолиси ҳаётида ҳам юз берди. Бу минтақа чорвадорлари ҳам аста-секин деҳқончилик учун қулай бўлган жойлардан доимий қароргоҳларини белгилаб, зироатчилик билан шуғуллана бошлаганлар. Чирчиқ, Оҳангарон ва уларнинг ирмоқлари бўлган катта ва кичик сойлар ҳавзаси Тошкент воҳасининг энг қадимги деҳқончилик марказларига айланган. Масалан, Оҳангарон дарёсининг ўрта оқимида жойлашган Бургулуксой ҳавзаси Тошкент воҳасидаги илк деҳқончилик маданияти таркиб топган ҳудуд бўлиб чиқди. Бу ҳудудда А.И.Тереножкин 1940 йилда Бургулуксой бўйлаб археологик изланишлар олиб бориб, деҳқончилик билан шуғулланган аҳолининг бир неча қароргоҳларини топди.
- Бухоро вилояти ҳудудида эса Сеталак, Ромиш ва бошқа ёдгорликлар қайд этилган.

- Хоразм воҳасида Кўзалиқир, Қуйисой ва Дингилжа ёдгорликларида темирдан қилинган меҳнат қуроллари олинган. М.Г.Воробьева маълумотларига қараганда, 250 дан зиёд манзиллар темир даврига оид бўлиб, уларнинг аксарияти археологик жиҳатдан ўрганилган эмас.
- **Туркменистон ҳудудида темир даври ёдгорликлари**
- Мустақил Туркменистон давлати ҳудудида темир даври ёдгорликлари кенг миқёсда ўрганилган.
- Язтепа – Қуйи Мурғоб атрофида жойлашган, ҳажми – 16 га. В.М.Массон раҳбарлигидаги гуруҳ қазиларини олиб борган. Ёдгорликнинг энг қуйи қатлами Язтепа-1 деб номланиб, тўғри бурчакли катта иморат-қўрғондан иборат сарой қолдиғи топилган. Хоналар узунчоқ ҳамда тўртбурчак шаклдан иборат. Ёдгорлик мил.авв. 900-650 йил билан саналади.
- Шу билан бирга, Иззатқўли, Мадау, Елкентепа, Эркқалъа ёдгорликлари маданий қатламларидан темир даврига оид ашёлар олинди. Бу ёдгорликлар мил.авв. VII–VI асрларга оиддир.
- Шундай қилиб, Турон заминида темир қуроллари ҳўжаликда мил.авв. VI–V асрлардан бошлаб ишлатилган. Темир даврида йирик суғориш иншоотлари қурилиши бошланди, янги ҳудудлар ўзлаштирилди, натижада суғориладиган деҳқончилик воҳалари вужудга келди. Шу билан бирга, бу тарихий даврга келиб чорвадор қабилаларнинг ўтроқ деҳқончилик воҳаларига ҳужуми кучайди, натижада қалинлиги 10–5 м мудофаа девор билан ўраб олинган аҳоли манзиллари қурилди. Урта Осиёнинг жанубий, Марказий ва Шимолий ҳудудларида темир қуролларининг ишлатилиши жамият ривожининг баробарлашишига олиб келди. Урта Осиёнинг суғориладиган воҳаларида мудофаа девор билан ўраб олинган шаҳар шаклида аҳоли марказлари пайдо бўлди, улар ўз навбатида ижтимоий-иқтисодий ва маданий-этниқ марказ бўлиб тарих саҳнасига чиққан.

ЎРТА ОСИЁДА АНТИК ДАВР ЁДГОРЛИКЛАРИ

- **Режа:**
- Антик давр умумий хусусиятлари. Хронология.
- Тарихий-маданий вилоятлар. Хўжалик.
- Ўрта Осиёнинг антик даври шаҳарлари (тузилиши ва режалаштирилиши). Уй-жой, сарой, диний меъморчилик ёдгорликлари.
- Ҳайкалтарошлик ва тасвирий санъат. Ҳунармандчилик (кулолчилик, заргарлик).
- Меъморчилик ва санъатда эллин, будда ҳамда маҳаллий анъаналарнинг намоён бўлиш даражаси.

- Ўрта Осиё ҳудудида мил.ав. IV– милодий IV асрларга оид ёдгорликларда кенг миқёсда археологик тадқиқотлар олиб борилди.
- Ўзбекистон ҳудудида М.Е.Массон раҳбарлигида Термиз археология экспедицияси, Я.Ғ.Ғуломов номидаги Археология институтининг археология гуруҳи Ўзбекистоннинг барча вилоятларида, С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси, Хоразм воҳасида В.М.Массон раҳбарлигида Бактрия экспедицияси, Г.А.Пугаченкова раҳбарлигида Хамза номидаги санъатшунослик экспедицияси ходимларининг Сурхондарё вилоятидаги фаолиятларини қайд этиш мумкин.
- Мустақиллик йилларида Ўзбекистон вилоятлари ҳудудларидаги ёдгорликларда археологик қазилар ишлари давом эттирилди. Хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда экспедициялар фаолият олиб бормоқда. Бу тадқиқотларда Франция, Германия, Польша, Россия, Австралия, Япония олимлари фаол қатнашмоқдалар.
- М.Е.Массон раҳбарлигида Туркменистон ҳудудида Туркменистон археология экспедицияси ходимлари археологик тадқиқотларни олиб борди. Тожикистон ҳудудида А.Н.Бернштам, Помир-Олой тоғ тизими атрофларида А.М.Манделштам, Бешкент чўлида археологик тадқиқотларни олиб бордилар.
- Ўрта Осиё ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида олинган ашёлар антик давр тарихини ёритишда муҳим манба бўлади.
- **Ўзбекистон ҳудудида антик давр ёдгорликларида археологик тадқиқотлар**
- Ўзбекистон ҳудудида антик даврга оид ёдгорликларни ўрганиш Сурхондарё ҳудудида олиб борилди.
- XX асрнинг 30 йиллари бошлари ва ўрталарида М.Е.Массон раҳбарлигидаги Термиз археология-комплекс экспедицияси ходимлари эски Термизнинг қалъа қисмида қазилар ишларини олиб бориб, мил.авв. III асрга оид ашёларни олишга муваффақ бўлдилар. Шу билан бирга, Кушон даврига оид Айритомда қазилар ишларини олиб борди, натижада ноёб ашёлар, яъни «арфа чалаётган аёл» ҳайкали топишган.

- 1937–1940 йилларда С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археология- этнография экспедицияси Амударёнинг қуриб қолган ўзани Ақчадарё хавзасидаги тарихий обидаларни рўйхатга олди, археологик харитага жойлаштирди, Жонбос қалъа, Тупроқ қалъа ёдгорликларида қазилар ишларини олиб борди. Экспедиция аъзолари 1946 йилдан 1991 йилгача бўлган тарихий даврда Қўйқирилган қалъа, Қўзалиқир, Аёзқалъа 1, 2, 3, Қалалиқир, Қуйсой-2 ёдгорликларида кенг миқёсда қазилар ишларини олиб борди. Қўйқирилган қалъа ўзининг режалаштирилиши, меъморий иншооти билан диққатга сазовор.
- С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси ходимлари кенг миқёсда тарихий обидаларни рўйхатга олишни олиб борди, натижада 400га яқин обидалар топилиб, улар антик ва ўрта асрларга оиддир. 1967 йилдан бошлаб Ўзбекистон Фанлар Академияси Қорақалпоғистон филиалининг археологик гуруҳи Қорақалпоғистон ва Хоразм вилояти ҳудудида археологик қидирув ва қазилар ишларини олиб борди. Ё.Бижанов Устюртдаги қадимги тош даври манзилларини, В.Н.Ягодин Кердар маданияти, Хоразм ва кўчманчилар алоқалари, А.В.Гудкова Токқалъа, Г.Хўжаниязов Қўрғошин қалъа, Бурли-қалъа, Акчингул ёдгорликларида, М.Мамбетуллаев Катқалъа, Тупроққалъа, Воянган Тупроққалъа (Хива), Олмаотишган-2, Хива, К.Собиров Катқалъа, Тупроққалъа, Хазорасп ёдгорликларида археологик қазилар ишларини олиб бордилар.
- Мил.ав. IV – мил.ав. III асрларга оид бўлган шаҳарлар кўчманчилар билан чегараларда, дарё соҳилларида, суғориладиган воҳаларда қурилган бўлиб, мукамал мудофа тизимларига эга.

■ **Амударёнинг ўнг соҳили ҳудудидаги қалъалар:**

- Жонбосқалъа, Қўйқирилганқалъа, Аёзқалъа 1, 2, 3, Катта ва Кичик Қирққизқалъа, Қулқалъа, Қумбосганқалъа, Думанқалъа, Акшахон, Тупроққалъа, Қизилқалъа, Қўрғошинқалъа, Акчунгул, Қуюққалъа, Гаурқалъа (Султон Увайс тоғи), Тукқалъа, Жилдикқалъа, Бургутқалъа, Эллиққалъа, Уйқалъа, Катта Гулдурсун, Бозорқалъа, Ангқақалъа, Пилқалъа, Одамлиқалъа, Дошқалъа-2, Тупроққалъа, Эресқалъа.

■ **Амударёнинг сўл соҳили ҳудудидаги қалъалар:**

- Гурганч, Давкасан, Шохсанам, Шехрлик, Ярбекирқалъа, Замахшар, Ичанқалъа, Бўлдимсоз, Гаурқалъа (Хўжайли), Кетменчи, Тупроққалъа (Хива), Тупроққалъа (Янгиарик), Тупроққалъа (Қушқўпир), Қунақалъа, Воянган, Тупроққалъа (Шовот), Катқалъа (Шовот) Калажик, Хазорасп, Чингизтепа 1, 2, 3, Хумбузтепа, Тупроққалъа (Қўнғирот), Садвар, Жиғарбанд, Элхарос, Даргон, Гаур 1, 2 (Сариқамиш ҳавзаси) ва бошқалар.
- Антик даврда бу шаҳарлар мустақил шаҳар-давлатлар сифатида мавжуд бўлиб, ҳарбий чегара ва иқтисодий маданий марказлар бўлган. Юқорида қайд этилган қалъаларни баъзиларининг меъморий-топографик ва мудофа тизимига эътиборни қаратамиз. Ёнбошқалъа – Тўртқўл тумани ҳудудида жойлашган, тўғрибурчак шаклда (200x170 м. 3,4 га) тўрт томонини икки қаторли девор ўраб олинган. Аввал пахсадан кейин эса тўрт томони тенг хом ғиштдан тикланган (40x40x10 см). Девор пастки қисми қалинлиги – 5 м, баландлиги 5-10 м. Дарвоза тўғри бурчакли бир неча айланма йўлдан иборат йўлакка эга бўлиб, унинг кенглиги – 5 м. Девор ва дарвоза деворида кунгурлар мавжуд эмас, балки шахмат услубида жойлашган найза ўқи учли шинаклар мавжуд, улар ўртасидаги оралик майдони 1,20-1,84 м, ички томонда кенглиги 0,18-0,12 см, ташқи томонда эса 0,30-0,40 см. Деворлар бурчагида учта шинак жойлашган бўлиб, турли томонга йўналиб, кунгур вазифасини бажарган.
- Қўйқирилганқалъа – Тўртқўл тумани ҳудудида жойлашиб, айлана шаклда қурилган, ҳажми 86,5 м мудофаа девор билан ўраб олинди, 9 та кунгур билан мустаҳкамланган. Кунгурлар ён томонга эмас, девордан анча баланд қилиб қурилган. Ёдгорлик марказий қисмида цилиндр шаклида (ҳажми 42 м) икки қаватли иншоот қурилган.
- Ёдгорликда астрономик кузатишлар олиб борилган, кейинги тарихий даврда қабристонга айланган (лойдан ясалган оссурийлар қўплаб топилган).

- Тупроққалъа – Элликқалъа тумани ҳудудида жойлашган, тўғрибурчак шаклда, умумий майдони – 17 га: Тупроққалъа ёдгорлигининг қурилиши тарихи масаласида турли фикрлар мавжуд. Тупроққалъада энг қадимий маданий қатламгача тадқиқот ишлари олиб борилган эмас, шунинг учун ҳам унинг қурилиш хронологияси мунозарали бўлиб қолмоқда. Бизнингча ёдгорлик мил.ав. IV асрда қурилган бўлса керак. Вазамар даврида Тупроққалъа Хоразмшоҳларнинг ёзги қароргоҳи, пойтахт эса Акшахон қалъаси бўлган. Шаҳар дарвозаси жануб томонда жойлашиб, тўғрибурчакли лабиринт билан мустаҳкамланган, кунгурга эга эмас. Дарвозадан қарши томонда кенглиги 10 м кўча ўтган бўлиб, ички қисмини икки маҳаллага ажратган уй-жойлар зич жойлашган. Шаҳарнинг шимолий-ғарбий қисмида сарой жойлашган, учта кунгур билан мустаҳкамланган. Саройнинг майдони 6,5 минг м². Саройда бир неча «Катта заллар» очилган бўлиб, уларнинг деворларида турли ҳайкал тасвирлари туширилган, топилган ашёларга қараб уй хоналари «Подшо зали», «Аскар зали», «Буғу зали» номини олган. Сарой хоналаридаги катта аҳамиятга эга бўлган ашёлардан бири тери ва ёғоч тахтачаларга ёзилган 120га яқин подшолик архив хужжатлари олинганлигидир.
- Ичанқалъа тўғрибурчак шаклда, умумий майдони 26 га. Қадимда икки қаторли мудофаа девор билан ўраб олинган, девор ўз навбатида айлана шаклдаги кунгуралар билан ўраб олинган, улар ўртасидаги оралик – 30 м.
- Шаҳарнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихини ўрганиш мақсадида М.Мамбетуллаев шаҳарнинг бир неча жойида тадқиқот ишларини олиб борди, натижада 10 та қурилиш даври мавжудлиги аниқланди.
- Мудофа деворининг етти жойида кесиш ишлари олиб борилиб, натижада девор қурилиши тарихи ойдинлашди.
- I–қурилиш даврида икки қаторли девор пахсадан қурилиб, унинг баландлиги – 0,85 м, йўлак кенглиги – 2,50 м. Бу қурилиш даври милoddан аввалги VI-V асрларга оид, II–қурилиш даврида пахса девор устига хом ғиштли девор тикланган, ҳажми (40x40x10 см, 41x41x12 см) йўлак кенглигида ўзгариш сезилмайди, қўш девор кўтарилиши давом этади, ташқи томондан қўшимча девор қурилиши олиб борилган, натижада девор қалинлиги 7 м бўлган (мил.ав. IV-III асрларга оид).

- III–қурилиш даври – Хивада маданий ҳаёт юксалади, ғарбий девор марказида арк қад қўтаради, бу ривожланиш милодий IV асргача давом этади. Ташқи томондан деворга қўшимча девор қурилиши давом этиб, унинг қалинлиги 9 метрга етади. Ташқи девордаги кунгурда ҳам таъмир ишлари олиб борилган, натижада тўғрибурчакли кунгур айлана шаклга айланиб қолган. Демак, антик даврда Ичанқалъа савдо хунармандчилик маркази бўлиши билан бирга ҳарбий чегара вазифасини ҳам бажарган.
- Хазорасп – Хоразм воҳасининг жанубий дарвозаси бўлиб, энг қадимий шаҳарлардан биридир. Ёдгорлик текисликка қурилган, унинг режалаштирилиши тўрт томони тенг (10,8 га), қадимда икки қаторли девор билан ўраб олинган, улар ўртасида кенглиги 2,10 м бўлган йўлак ўтган. Шаҳарнинг жанубий-шарқий бурчагида арк жойлашган (ҳажми 40x40 м). Ёдгорликнинг қурилиш тарихи тўғрисида ягона илмий фикр ҳанузгача мавжуд эмас, бунга археологик қазилар ишларининг энг қадимий маданий қатламгача олиб борилмаганлигидир.
- 1958–1960 йилларда Хоразм археология-этнография экспедицияси ходимлари, 1997, 2000, 2003 йилларда Хоразм Маъмун академиясининг археология гуруҳи ходимлари Хазораспнинг бир неча жойида тадқиқотлар олиб борилган, афсуски бу тадқиқотлар тугалланмай қолиб кетган.
- Девор ва кунгурлар сақланиб қолган, баландлиги турлича, яъни 5-14 м. Жанубий девор маҳаллий аҳоли томонидан бузиб ташланган, бу деворда битта кунгур сақланиб қолган, ғарбий, шимолий ва шарқий деворларда кунгурлар яхши сақланган, улар ўртасида оралик 10–55 м.
- Шимолий-ғарбий қисми ички қисмидан энг қадимги пахса девор топилди, унда тўғри бурчакли кунгур мавжуд.
- Қалъанинг масжид қисмида, шимолий-ғарбий, ғарбий қисмда муҳофизат деворини кесиш ишлари олиб борилди. Натижада шаҳарнинг қурилиш тарихини мил.ав. VII аср билан белгилаш имконини берди. Тадқиқотчи Қ.Собиров Бўстон шаҳрида бўлиб ўтган Халқаро Симпозиумда қилган маърузасида Хазорасп ёшини милоддан аввалги VII-VI асрларга оидлигини қайд этган эди. Хуллас Хазорасп қалъасида кенг миқёсда тегилмайдиган ер қатламигача археологик тадқиқотни олиб бориш зарур, бу албатта келажакка оид масаладир.

- Катқалъа (Шовот) – Шовот туманидаги Беруний номли ширкат хўжалиги Кат қишлоғи ҳудудида жойлашган, режалаштирилиши нотўғри тўғри бурчак, умумий ҳажми 10,8 га, қадимда икки қаторли девор ўраб олган бўлиб, улар ўз навбатида ярим айланали кунгурлар билан кучайтирилган, улар ўртасидаги оралик – 27 м. Ёдгорлик мил.ав. IV асрда қурилган.
- Акшахон – Беруний туманидаги «Озод» фермер хўжалигидаги кумликлар ўртасида текисликка қурилган. Режалаштирилиши тўғрибурчак шаклда, умумий майдони – 45 га, қадимда икки қаторли девор ўраб олган, кенглиги – 6 м. Девор бўйлаб тўғрибурчакли кунгурлар, бурчак қисмида эса тўрт томони тенг кунгурлар жойлашган.
- Шимоли-ғарбий бурчакда арк жойлашган, тўғрибурчак шаклда (380x340 м). Дарвоза жануби-шарқий ва жанубий-ғарбий деворда жойлашган, лабиринт билан мустаҳкамланган. Ёдгорликнинг ташқи девори ва кунгури ўрганилди. Ёдгорлик мил.ав. IV – милодий III асрларда Хоразмнинг пойтахти бўлган (подшо Ғаразман 1500 отлиқ аскар билан Бақтр шаҳрига А.Македонский ҳузурига шу шаҳардан кетган бўлиши шубҳасиз). Ёдгорлик Қорақалпоғистон ва Австралия олимлари томонидан узлуксиз равишда текширилмоқда.
- **Бухоро вилоятида антик давр ёдгорликлари**
- Бухоро вилояти ҳудудида Р.Сулаймонов раҳбарлигида, Бухоро шаҳрининг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихини ўрганиш мақсадида А.Р.Мухаммаджонов раҳбарлигидаги археологик гуруҳлар тадқиқот ишларини олиб борди. Натижада Ромиш–I, II, III, Сеталак, Бухоро кенг миқёсда ўрганилди.
- Бухоро – Зарафшоннинг Рудизар ва Зарируд исмли икки соҳилида бир-бирига қарама-қарши жойлашган, алоҳида-алоҳида қишлоқлар асосида пайдо бўлган. Шаҳарнинг етти жойида кенг кўламда археологик тадқиқотлар олиб борилган, ундаги маданий қатлам 20 метрдан ошди. Девор аввал пахсадан, кейин тўрт томони тенг хом ғиштдан қурилган, тўғри бурчакли кунгурга эга. Шаҳар уч қисмдан иборат, яъни арк, шаҳристон ва шаҳар атрофидан иборат бўлиб, турли тарихий даврда шаклланган.
- Шу билан бирга, Козимонтепа, Чордира, Қўшрабод, Арабоп-1, Арабоп-2, Варахшанинг қуйи қатлами, Хўжабўстон, Бештепа ёдгорликлари ўрганилди.

- **Қашқадарё вилояти ҳудудида антик давр ёдгорликлари**
- С.К.Кабанов, Р.Сулайманов раҳбарлигидаги археологик гуруҳлар Ерқўрғонда, Тошкент Давлат Миллий университети археология гуруҳи Кешда, М.Тўрабеков раҳбарлигидаги гуруҳ Қарши шаҳрида археологик қазилар ишларини олиб борди. Шу ёдгорликлардан Ерқўрғонда кенг миқёсда археологик қазилар ишлари олиб борилди. Ерқўрғон – Наутака вилоятининг маркази бўлган (А.Македонский шу шаҳарда тўхтаган деган тахминлар бор). Режалаштирилиши айлана шаклда, умумий майдони – 70 га. Антик даврга оид қалъа девори, арк девори ва ибодатхона ўрганилди. Шу билан бирга, Қалъаи-Захоки Марон, Тиллатепа, Касантепа ёдгорликлари ҳам ўрганилган.
- **Самарқанд вилояти ҳудудида антик давр ёдгорликлари**
- Я.Ғ.Ғуломов раҳбарлигида Афросиёб экспедицияси Афросиёбда кенг миқёсда археологик тадқиқотларни олиб борди.
- Шаҳарнинг муҳофаа девори ва ички қисмида қадимий маданий қатлам ўрганилди, натижада ёдгорликнинг қурилиши мил.ав. 2500 йилга оидлиги аниқланди Бу ёдгорликда Ўзбекистон-Германия, Ўзбекистон-Франция археология экспедицияси ходимлари фаолият олиб бормоқдалар. Р.Сулаймонов раҳбарлигидаги археологик гуруҳ Кўктепада археологик қазилар ишларини олиб бориб, қадимий шаҳар эканлигини аниқлади. Шаҳарнинг ҳажми 100 га, арк, ибодатхона, уй, маҳаллалар ўрганилган. **Фарғона водийсида антик давр ёдгорликлари**
- Фарғона водийсида Ю.А.Заднепровский, Г.Абулғозиева, А.Анорбаев, Б.Матбабаев, Н.Г.Горбунова раҳбарлигидаги археологик гуруҳлар тарихий обидаларда археологик қазилар ишларини олиб бордилар.
- Антик даврга оид 20 га яқин ёдгорлик қайд этилган, Хитой ёзма манбаларидаги маълумотларга қараганда, Фарғона водийсида 70 дан ортиқ шаҳарлар бўлган.
- Эйлатан – режалаштирилиши тўғри бўлган шаклда, икки қаторли девор билан ўраб олинган, умумий майдони – 200 га. Арк мил.ав IV – III асрларга оид.

- Мингтепа – режалаштирилиши тўғри бурчак шаклда, умумий майдони – 40 га. Мингтепа ёки Марҳамат шаҳри икки қаторли девор билан ўраб олинган, девор ўз навбатида тўрт бурчакли кунгурлар билан кучайтирилган, улар ўртасидаги оралик 30 – 40 м. Шаҳарни Эршига ўхшатишади.
- Кўргантепа – режалаштирилиши тўғрибурчак шаклда (250x230 м), 5,7 га, қадимда девор билан ўраб олинган.
- Ахсикент-1А, Ахсикент 1В – режалаштирилиши тўғрибурчак шаклда, умумий майдони 35 га, мил.ав. III – II асрларга оид, қалинлиги 5 м девор билан ўраб олинган.
- Эрши – шаҳарнинг жойлашиш ўрни мулоҳазали. Н.Я.Бичурин Эршини Қўқон шаҳри ўрнида, А.Н.Бернштам эса Мингтепа ёдгорлигида деган фикрни билдирадилар. Янги маълумотларга қараганда, Эрши – Эски Ахси деган фикрлар пайдо бўлди. Мил.ав. III–I асрларда Эрши Ахси ўрнида бўлган шаҳар 40 га бўлиб, арк икки қисмдан иборат бўлган Эсгарлик девор билан ўраб олинган, қалинлиги – 5 м, баландлиги – 3 м.
- Кува (Кубо) – ҳозирги Кува шаҳри марказида тепалик мавжуд бўлиб, маҳаллий аҳоли ўртасида «Шаҳристон» номи билан маълум. Ёдгорликни Б.А.Латинин, В.Д.Жуков, А.Н.Бернштам, В.А.Булатова, И.Ахроров, Ю.А.Заднепровский, Б.Матбабаевлар археологик жиҳатдан ўргандилар. Ёдгорликни 1956 йилдан Я.Ғ.Ғуломов раҳбарлигидаги археологик гуруҳ ўрганишни бошлаган. Ёдгорликнинг қурилиши милодий I – III асрларга оид бўлиб, пахса девор билан ўраб олинган. Тадқиқотчи Б.Матбабаев шаҳарнинг дастлабки қурилиш даврини мил.ав. V асрга оид эканлиги тўғрисида хулосалар чиқарган.

- **Сурхондарё вилояти ҳудудида антик давр ёдгорликлари**
- Эски Термиз – 1936–1938 йилларда М.Е.Массон раҳбарлигида Термиз археология экспедицияси шаҳарни археологик жиҳатдан ўрганиш ишини олиб борди. Унинг «қалъа» қисмида қазилар ишларини олиб борди ва шаҳарнинг ёшини мил.ав. III аср билан аниқлади. 1981 йилдан Археология институтининг археология гуруҳи археологик қазилар ишларини олиб борди. Ш.Раҳманов 1993 йилдан эски Термиз мудофаа девори қурилиши тарихини ўрганишни бошлади. Кейинги йилларда Ўзбекистон-Япония археология экспедицияси ходимлари (раҳбари Ш.Пидаев) Эски Термизда археологик қазилар ишларини олиб бормоқда, олинган натижалар шаҳарнинг қурилиш даври мил.ав.V асрга оид эканлигини исботладилар.
- Далварзинтепа – Шўрчи тумани ҳудудида жойлашган, тўғрибурчак шаклда, умумий майдони – 30 га, қадимда тўрт томони девор билан ўраб олинган, девор ўз навбатида тўғрибурчакли кунгурлар билан ўраб олинган, улар орасидаги майдон 27–30 м. Ёдгорлик 1967 йил Л.И.Албаум томонидан топилиб, 1970 йилдан бошлаб Г.А.Пугаченкова раҳбарлигидаги Хамза номи санъатшунослик институтининг археологик гуруҳи ёдгорликда текшириш ишларини бошлаб юборди.
- 1971 йилда Далварзинтепа уй хоналаридан бирида кичик тувакчада олтиндан ясалган 115 та ашёлар топилган. Улар хотин-қизларнинг безаклари, яъни билагузуклар, балдоқ, тумор, турли шаклдаги буюмлардан иборат бўлган. Ёдгорликда Б.А.Турғунов раҳбарлигида Ўзбекистон-Япония экспедицияси ходимлари қазилар ишларини олиб бормоқда.
- Зартепа – Сурхондарё вилояти Ангор тумани ҳудудида Шеробод-Термиз йўлининг ўнг томонида 200 м узоқликда жойлашган. Режалаштирилиши тўрт томони тенг, умумий майдони – 16 га. Тўрт томони икки қаторли девор билан ўраб олинган бўлиб, ярим айланали кунгурлар билан қучайтирилган, улар ўртасидаги масофа – 34 м. 1972–1974 йилларда Қ.Собиров раҳбарлигидаги гуруҳ Зартепанинг мудофаа тизимини ўрганиш ишларини олиб бориб, 4 га қурилиш давридан иборат эканлигини аниқлади.

- Шаҳарнинг марказида сарой, шарқий қисми деворининг ички қисмида будда ибодатхонаси қолдиғи ўрганилди.
- Шаҳарнинг қурилиши мил.ав. I асрда, унинг инқирози эса милодий IV асрга оид бўлган.
- Қоратепа – Эски Термиз ҳудудида жойлашган, 1972 йилдан Б.Я.Ставиский раҳбарлигидаги Москва санъатшунослик музейи археологик гуруҳи ёдгорликда қазилар ишларини олиб борди, натижада будда ибодатхонаси топиб ўрганилди.
- Фаёзтепа – Эски Термиз ҳудудида жойлашган. Л.И.Албаум раҳбарлигида археологик гуруҳ ёдгорликда қазилар ишларини олиб борди. Натижада будда ҳайкаллари, буддистлар тўпланадиган жой ўрганилди. Бу ёдгорликлардаги Ўзбекистон–Япония давлатлари бирлашган археологик гуруҳи қазилар ишларини олиб боришмоқда, топилган ашёлар бир неча марта Япониядаги кўргазмада намоиш қилинган. Э.Ртвеладзе томонидан Сурхондарё вилояти бўйлаб археологик қидирув ишлари олиб борилиб, 130 дан ортиқ ёдгорликлар вилоят археологик харитасига қайд этилган, уларнинг аксарияти антик даврга оид бўлган.
- Шу билан бирга, Халчаён, Хайдаробод, Мирзакўлтепа, Ойсаритепа каби қишлоқ манзиллари археологик жиҳатдон ўрганилган.
- Г.А.Пугаченкова Халчаён ёдгорлигида қазилар ишларини олиб бориб, ҳукмдор саройини ўрганди, бу ердан суворийлар, инсонлар ҳайкаллари топилган.
- **Тошкент вилояти ҳудудида антик давр ёдгорликлари**
- Вилоят ҳудудидаги тарихий обидаларда Ўзбекистон Фанлар Академияси археология институтининг Ю.Ф.Буряков, М.И.Филанович, К.Абдуллаев, Х.Дукера раҳбарлигидаги археологик гуруҳлари қазилар ишларини олиб бордилар, натижада антик даврга оид ашёлар олинди.
- Шоштепа – Салар канали соҳилида жойлашган, тўғри бурчак шаклда 300x150 м, 4,5 га. 1978–1979 йилда ёдгорликнинг жануби-шарқий қисмида жойлашган аркда қазилар ишлари олиб борилди, натижада III қурилиш даври аниқланди. Археологик ашёларга қараб Шоштепанинг хронологик даври аниқланди.

- Шоштепа I - (мил.ав. V – IV асрлар)
- Шоштепа II - (мил.ав III – II аср бошлари)
- Шоштепа III - (мил.ав II – I асрлар)
- Канка – Оҳангарон дарёси соҳилида баландликка тўғри бўлмаган тўғрибурчак шаклда қурилган, умумий майдони 150 га. Қадимда девор билан ўраб олинган. Шимол томон бурчагида арк жойлашган. Девор аввал пахсадан, кейин хом ғиштдан тикланган. Деворда айлана шаклда кунгурлар мавжуд, унинг ҳажми 9 м.
- Кавардан – нотўғри тўғрибурчак шаклда, умумий майдони – 75 га. Қадимда икки қаторли девор билан ўраб олинган. Айлана шаклдаги аркка эга. Сирдарё ва Жиззах вилоятларида антик давр ёдгорликлари жуда кам ўрганилган. Жиззах ҳудудида Замин шаҳари тўғрисида кам маълумотлар бор.

ФАН БЎЙИЧА МУСТАҚИЛ ИШ МАВЗУЛАРИ

- Археология фани тушунчаси.
- Археология фанида даврлаштириш ва ёдгорликларни даврий санаси
- Манбалар, ёдгорликлар, археологик маданият.
- Археологик даврлаштириш ва хронологияси ҳақида айтиб беринг.
- Ўрта Осиё археологияси ва тарих.
- Ўзбекистон ҳудудида "онгли одам"нинг пайдо бўлиши ва Фергантроп
- Антропогенез жараёни
- Палеолит даври
- Палеоантропологик топилмалар.
- Мезолит даври
- Мезолит даврини қоятош суратлари
- Неолит даври
- Жойтун маданияти
- Калтаминор маданияти
- Ҳисор маданияти
- Ўрта Осиёда неолит даври
- Энеолит даври
- Бронза даври
- Темир даври
- Ўрта Осиё илк темир даври маданияти

ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

- Иллюстрациялар (мавзу бўйича)
- Янги интернет маълумотлари
- Илмий адабиётлар
- Видео-аудио ускуналар
- Фото слайдлар
- Компьютер ва мультимедиа технологиялари
- Жихозлар
- Ускуналар
- Мосламалар

ФАННИНГ МАВЗУЛАРИ БЎЙИЧА ТЕСТ ВАРИАНТЛАРИ

- 1. Қадимги битиклар билан қайси фан шуғулланади?
 - а) нумизматика
 - б) археология
 - с) антропология
 - д) этнография
 - е) эпиграфика
- 2. Қадимги нумизматика - бу ...
 - а) тилшунослик фани
 - б) тангашунослик фани
 - с) қазишмалар фани
 - д) битикшунослик фани
 - е) урф-одатларни ўрганувчи фан
- 3. Энг қадимги шаҳарлар ва давлатлар ташкил топиш даврини олимлар нима деб атайдилар?
 - а) цивилизация
 - б) диктатура
 - с) демократия
 - д) республика
 - е) монархия
- 4. Дастлабки цивилизация тарихи қайдан бошланган эди?
 - а) Қадимги Юнонистон
 - б) Қадимги Рим
 - с) Ўрта Осиё
 - д) Қадимги Шарқ
 - е) Крит
- 5. Қадимги дунё тарихи қайси манбалар асосида ўрганилади?
 - а) археологик ва антропологик манбалар
 - б) этнографик ва лингвистик
 - с) нумизматик ва ёзма манбалар
 - д) археологик ва этнографик
 - е) археологик ва ёзма манбалар

ФАННИНГ МАВЗУЛАРИ БЎЙИЧА ЁЗМА ИШ ЎТКАЗИШ ВАРИАНТЛАРИ

- Энеолит даври хронологияси ва тавсифи. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар. Сунъий суғориш.
- Ўрта Осиёнинг энеолит даври ёдгорликларининг ўрганилиш даражаси.
- Энеолит даври маданияти босқичлари. Манзилгоҳлар, қурилиш конструкцияси.
- Жанубий Туркменистоннинг энеолит даври комплексларининг вужудга келиши.
- Саразм маданияти. Манзилгоҳ, қурилиш ва моддий маданият.
- Бронза даврининг умумий хусусиятлари. Хронология ва даврлаштириш.
- Копетдоғ олди, Мурғоб воҳаси (Номозгоҳ) ҳудудлари ёдгорликлари.
- Сополли маданияти ва босқичлари.
- Саразм (III, IV) маданияти. Замонбобо, Сувёрган, Тозабоғёб ва Чуст маданиятлари.
- Хўжалик шакллари. Манзилгоҳлар тузилиши ва режавий хусусиятлари, фортификация, уй-жой қурилиши, диний иншоотлар.
- Ҳунармандчилик. Тасвирий санъат ёдгорликлари.
- Темир даври умумий тавсифи. Хронология ва даврлаштириш.
- Ўрта Осиёнинг жанубий (Дахистон, Шимолий Парфия, Марғиёна, Шимолий Бактрия, Сўғд) ва шимолий (Уструшона, Фарғона, Чоч) ҳудудларининг темир даври маданиятлари.
- Хоразмнинг темир даври маданияти. Хўжалиги хусусиятлари ва уларнинг фарқлари. Манзилгоҳлар, фортификация, меъморчилик, моддий маданият, санъат.
- Ўрта Осиёнинг илк темир даври маданиятининг (рангдор сопол маданияти) пайдо бўлиш муаммолари.

ТАЛАБАЛАРНИНГ РЕЙТИНГИНИ АНИҚЛАШ МЕЗОНИ

- **1.Жорий баҳолаш 30 балл**
- Дарсга қатнашиши**10 балл**
- Мустақил таълим топшириқларини бажариш**10 балл**
- Конспектларни ўз вақтида ёзиш ва ўқув қуролларининг мавжудлиги**10 балл**
- **2.Оралиқ баҳолаш 40 балл**
- Семинар дарсларига тайёргарлик**10 балл**
- Қўшимча материаллардан фойдаланиш**10 балл**
- Интернет материалларидан фойдаланиш**10 балл**
- Газета ва журналларда мақолалар билан қатнашиш**10 балл**
- **3. Яқуний баҳолаш 30 балл**
- Ўтилган мавзулар бўйича тўлиқ тасаввурга эга бўлиши**30 балл**
- **Жами : 100 балл**

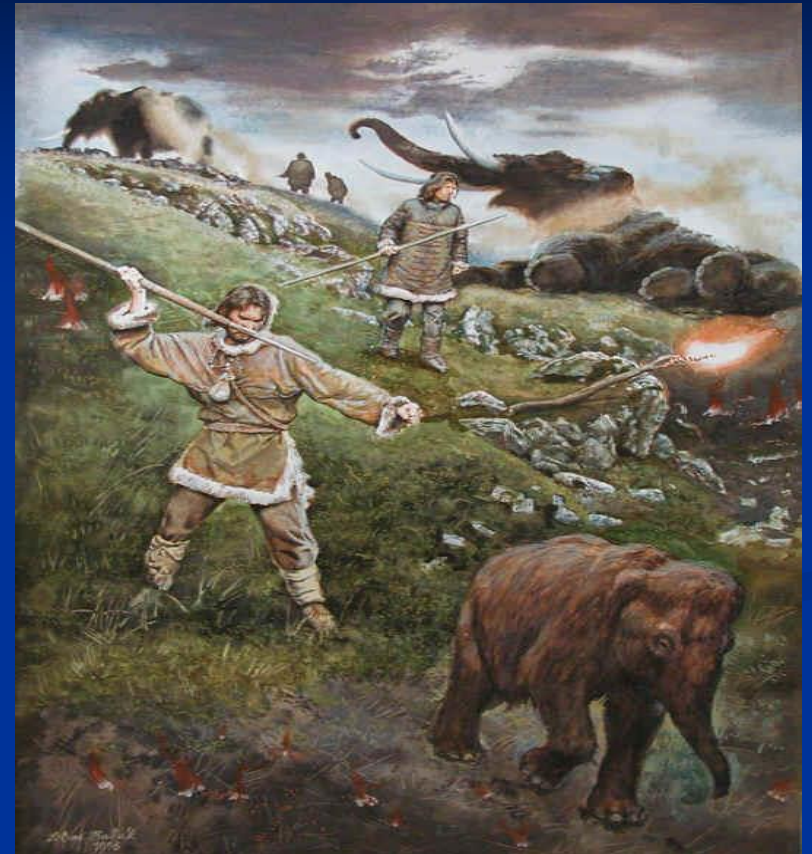
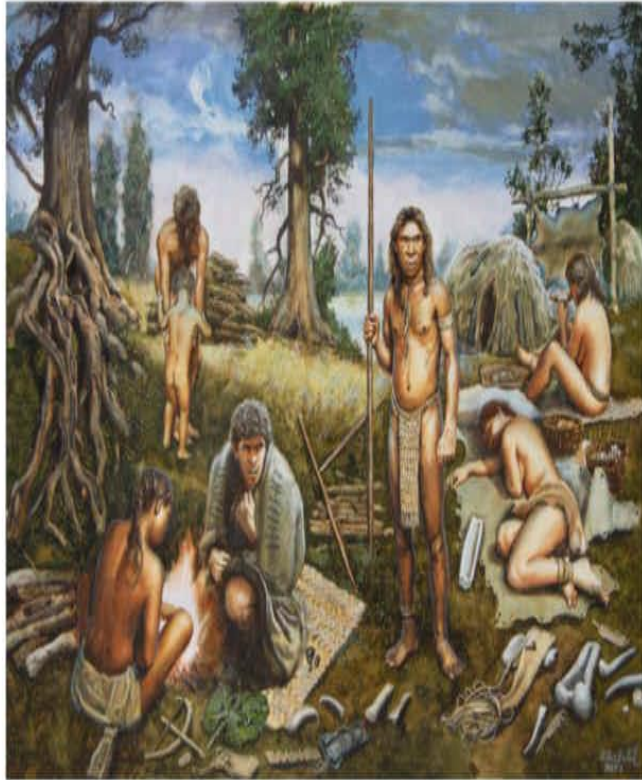
ТАЛАБАЛАРНИ ЯКУНИЙ БАҲОЛАШДА ЁЗМА ИШ ВАРИАНТЛАРИ

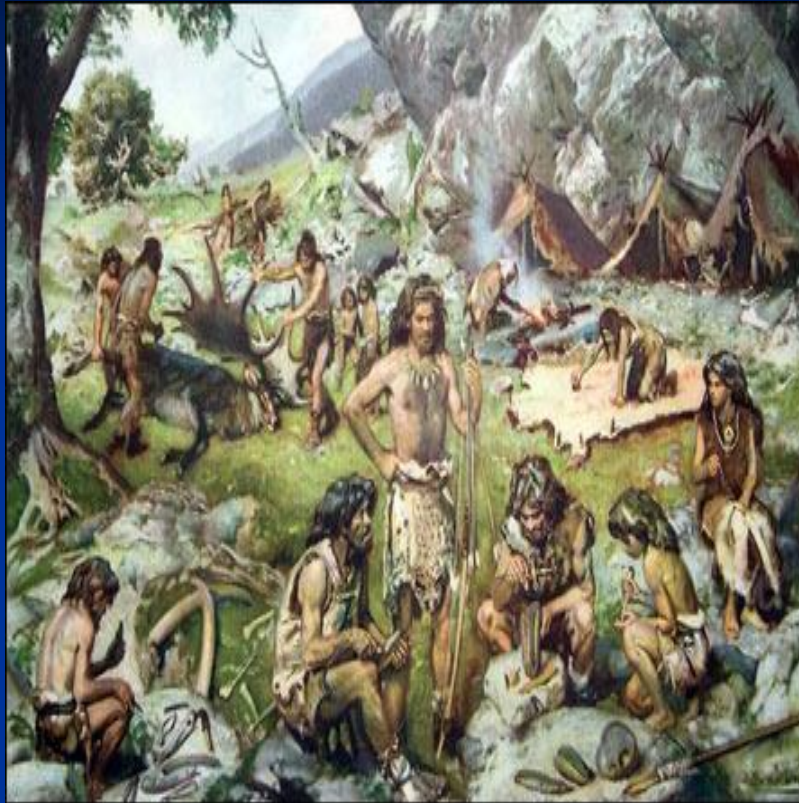
- Археология фани тушунчаси. Археология фанида даврлаштириш ва ёдгорликларнинг даврий санасини аниқлаш.
- Манбалар, ёдгорликлар, археологик маданият. Археологик даврлаштириш ва хронология.
- Археология фанининг ривожланиш тарихи. Тадқиқот кўламининг ўсиши, унинг босқичлари.
- Ўрта Осиё археологияси ва тарих. Ўрта Осиё археологиясининг замонавий босқичлари.
- Илмий адабиётларда одамзоднинг пайдо бўлиши муаммоси масаласида олиб борилган тадқиқотлар жараёни босқичлари.
- Ўзбекистон ҳудудида "онгли одам"нинг пайдо бўлиши ва Фергантроп муаммоси.
- Ибтидоий одамлар маданияти ҳақида маълумот берувчи ёдгорликлар.
- Антропогенез жараёнининг тугалланиши
- Палеолит даври умумий тавсифи. Даврлаштириш ва хронология. Ўрганилиш тарихи.
- Ўрта Осиёнинг палеолит даври ёдгорликлари.
- Тош қуролларига ишлов бериш техникаси ва хусусиятлари Палеоантропологик топилмалар.
- Ўрта Осиёнинг палеолит даври хўжалиги.
- Мезолит даври умумий тавсифи. Даврлаштириш ва хронология.
- Мезолит даврининг ўрганилиш тарихи.
- Мезолит маданияти ва уларнинг ҳудудий вариантларга бўлиниши.
- Хўжалик ва моддий маданият.
- Мезолит даври қоятош сураглари.

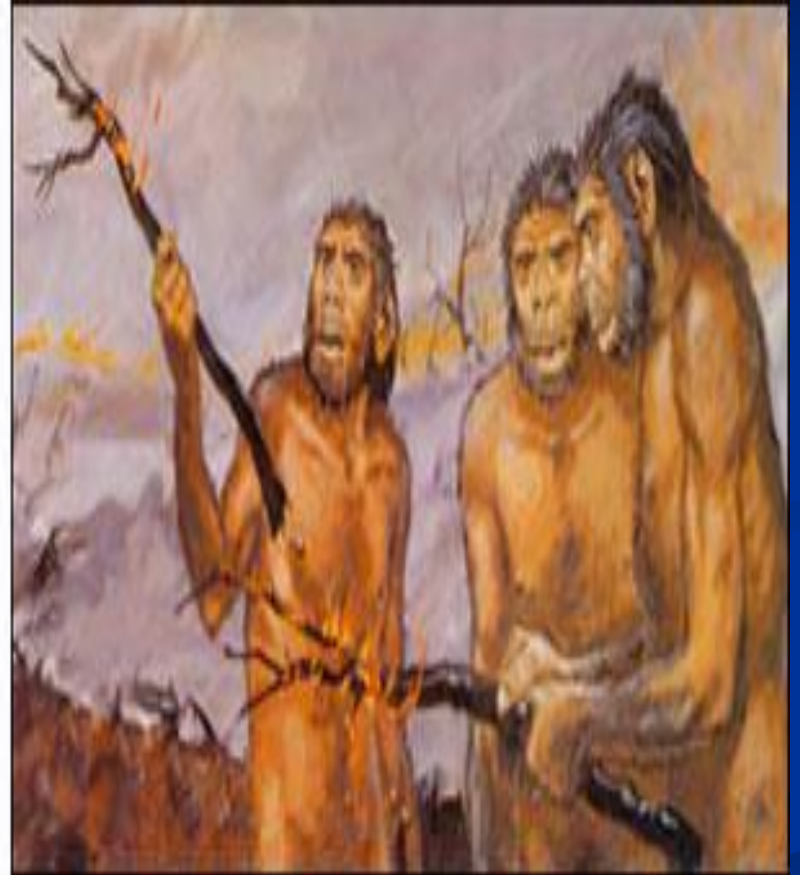
СЛАЙДЛАР

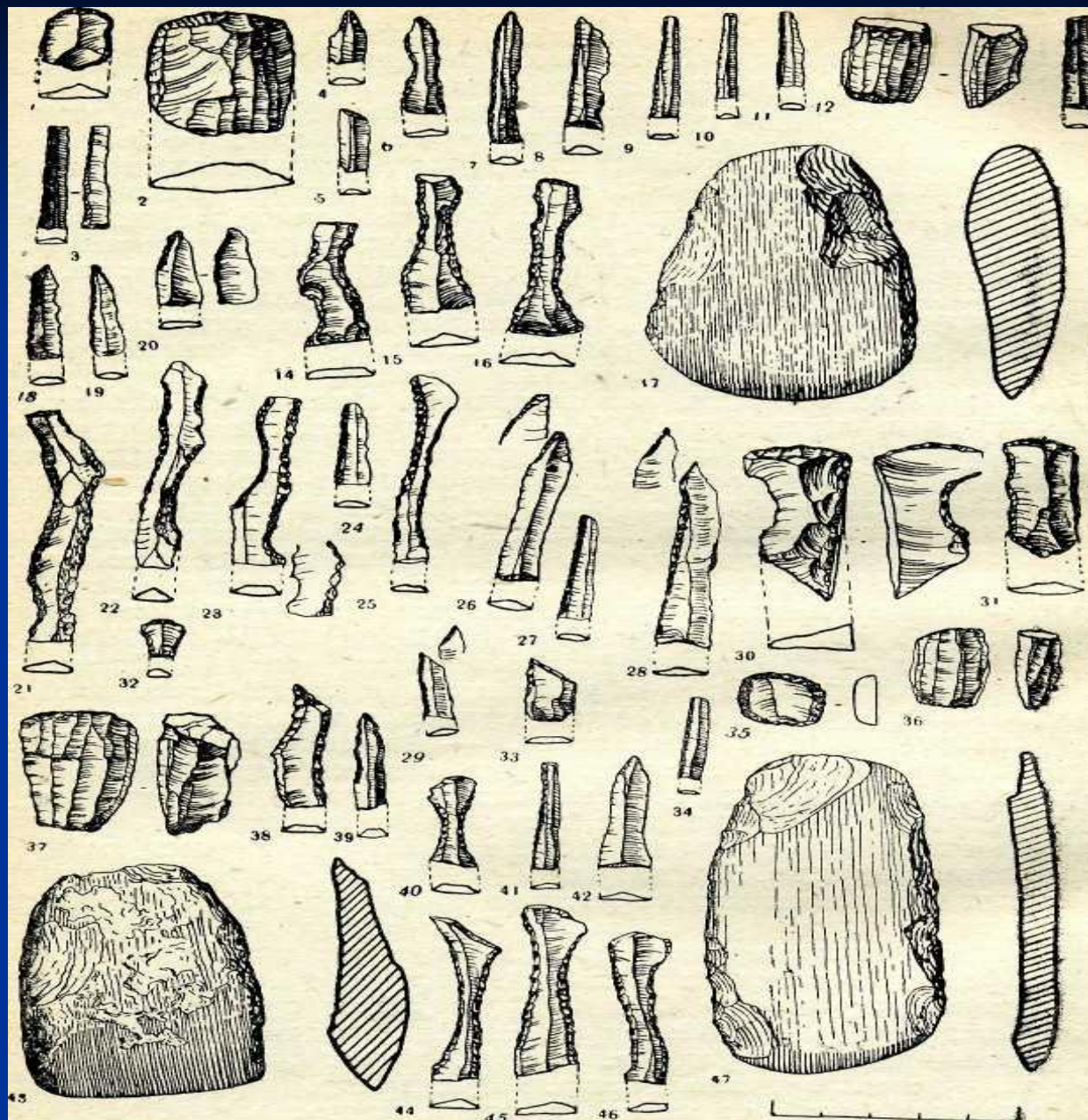

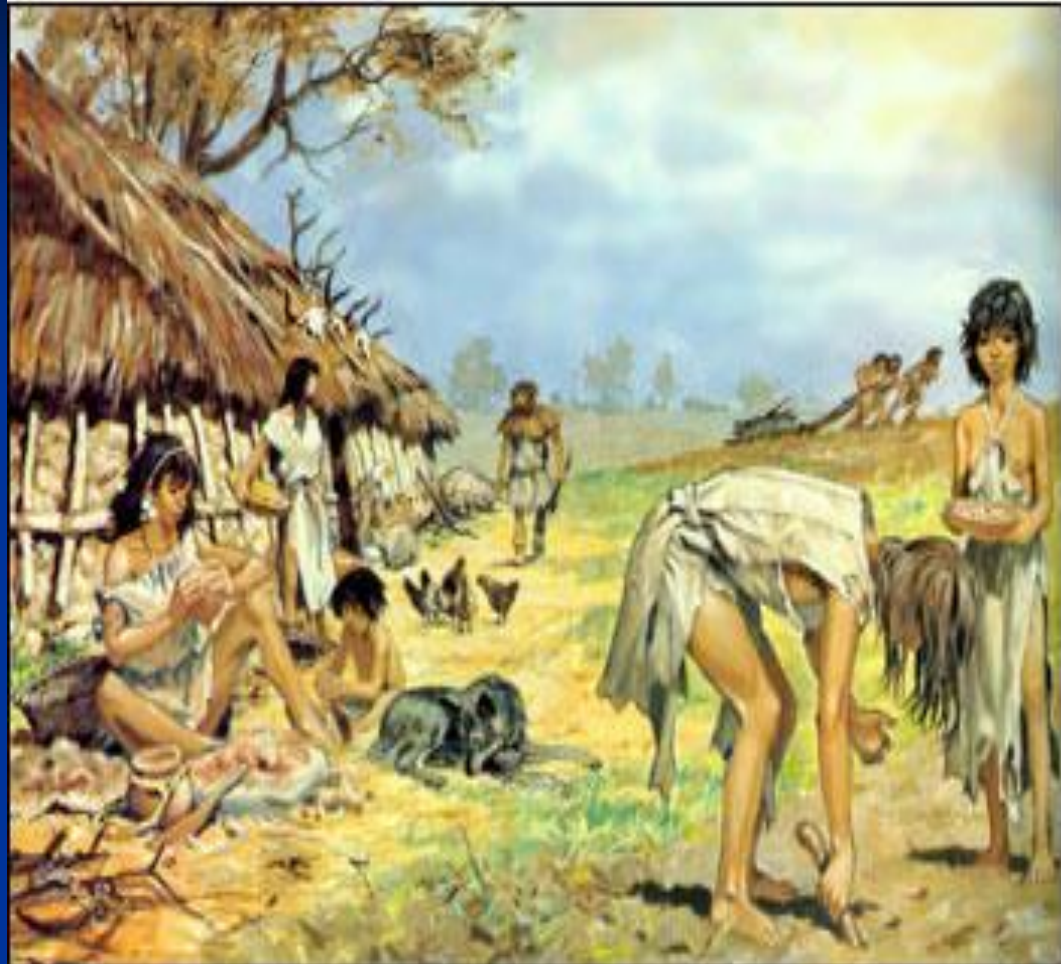

ЭЪТИБОРИНГИЗ УЧУН РАЎМАТ

Тошкент 2011